

परिच्छेद एक

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

लेखनाथ पौड्याल (१९४१-२०२२) आधुनिककालीन परिष्कारवादी धाराका केन्द्रीय कवि हुन् । उनले शृङ्गारिक भावका कविताहरूलाई त्यागद्वै सरल, शिष्ट, आदर्श, परिष्कृत, सरस एवम् लालित्यपूर्ण काव्य कृति रचना गरेका छन् । पौड्याल मूलतः खण्डकाव्यकार हुन् । उनले फुटकर कविता, मुक्तक, लगायत खण्डकाव्य विधामा कलम चलाएका छन् । उनका खण्डकाव्यकृतिहरू ऋतुविचार (१९७३/१९९१), सत्यकलि संवाद (१९७६), गीताञ्जलि (१९८६), बुद्धिविनोद (१९७३), त्याग र उदयको युगल प्रकाश (२००२), अमर ज्योतिको सत्य स्मृति (२००८), मेरो राम (२०११) प्रकाशित छन् । त्यसैगरी महाकाव्यात्मक कृति तरुण तपसी (२०१०) आदि लोकप्रिय छन् ।

ऋतुविचार (१९७३/१९९१) लेखनाथ पौड्यालको उच्च कोटिको प्रकृतिपरक काव्यकृति हो । यसमा प्रकृतिमा नियमित रूपमा हावापानी र वनस्पतिमा हुने प्राकृतिक फेरबदल वा परिवर्तनलाई विविध ऋतु (वनस्पतिचक्र) मा विभाजन गरी वर्णन गरिएको छ । प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णनमा आधारित यस काव्यकृतिमा वसन्त ऋतु, ग्रीष्म ऋतु, वर्षा ऋतु, शरद ऋतु, हेमन्त ऋतु र शिशिर ऋतुको विविध परिवर्तन तथा त्यस अनुरूप मानवजीवन पनि परिवर्तन भएको कुरा चित्रण गरिएको छ । खासगरी ऋतु अनुकूल मानवको तन र मन पनि स्वभाविक रूपमा परिवर्तन हुने गर्दछ । त्यही अनुरूप मानिसले आफ्नो जीवन व्यतीत गर्नुपर्छ भन्ने दार्शनिकता यस काव्यकृतिमा अभिव्यक्त हुन पुगेको छ । मौसम, कालखण्ड र मानिसको सत् स्वभाविक चाहना अनुकूल व्यक्तिले कर्म गरेमा उसको जीवन सुखमय बन्दछ भन्ने स्थायी भावजन्य शान्त रस यस काव्यमा प्रकटित हुन पुगेको देखिन्छ । ऋतुहरू प्रतिको मानवीय सोचाइ, क्रिया, प्रतिक्रिया र सोही अनुकूल जीवनकर्म सञ्चालन भएको सत्य तथ्य समेत उक्त काव्य मार्फत् व्यक्त भएको पाइन्छ । प्रस्तुत शोध विश्लेषण यसै ऋतुविचार खण्डकाव्यमा सामाजिकताको कोणबाट गरिनेछ ।

१.२ समस्याकथन

कुनै पनि शोध अध्ययन खास समस्यामा केन्द्रित भई गरिन्छ । यसले गर्दा समस्याको समाधानमूलक निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ । समस्याको पहिचानविना त्यसको समाधान गर्न सकिँदैन । तसर्थ समस्याकथन शोधकार्यको एक महत्त्वपूर्ण आधार हो । 'ऋतुविचार' खण्डकाव्यमा हालसम्म भएका जे-जति अध्ययन रहेका छन् ती सबै एउटा न एउटा समस्यामा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । यस दृष्टिले हेर्दा प्रस्तुत कृतिमा थुप्रै अध्ययन विश्लेषण भएको देखिन्छ । तिनले कृतिको अध्ययनमा विभिन्न तवरले शोध अध्ययनका निम्ति तथ्यगत आधार प्रदान गरेका छन् । 'ऋतुविचार' खण्डकाव्यको सन्दर्भमा भएका शोध अध्ययनहरू आफूमा उपयोगी र औचित्यपूर्ण हुँदा हुँदै यसको सबै पक्षबाट विस्तृत शोध अनुसन्धान भएको देखिँदैन । 'ऋतुविचार'को सामाजिक पक्षका दृष्टिले हेर्दा यसको शोधकार्य हुन सकेको छैन । सामाजिक खण्डकाव्य भएर पनि सामाजिक विश्लेषण हुन नसक्नु एउटा कमजोरी र अभाव नै मान्न सकिन्छ । अतः 'ऋतुविचार' खण्डकाव्यमा के कस्तो नेपाली समाजको चित्रण पाइन्छ भनि सामाजिक मौलिकता र नवीनताको खोजी गरी तिनको सामाजिक औचित्यको अध्ययन र मूल्याङ्कन गर्ने ध्येय अनुरूप प्रस्तुत 'ऋतुविचार' खण्डकाव्यको सामाजिकताको शोधविश्लेषण गरिएको छ । ती समस्याहरू यसप्रकार रहेको छ :

(क) लेखनाथ पौड्यालको खण्डकाव्यात्मक विशेषता के हुन् ?

(ख) ऋतुविचारको प्रत्येक विश्राममा के कस्तो सामाजिकता अभिव्यक्त छ ?

(ग) समाज चित्रणका दृष्टिले ऋतुविचार खण्डकाव्य कस्तो देखिन्छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

कुनै पनि शोध कार्यको निश्चित उद्देश्य रहेको हुन्छ । ती उद्देश्यहरू पूर्व निर्धारित समस्यामा केन्द्रित रहन्छन् । साथै खास विषय, क्षेत्र र योजनाबद्ध गरिने वैज्ञानिक शोध कार्य औचित्यपूर्ण ठहर्छ । शोधको विषय क्षेत्र अनुरूप यसको उद्देश्य चयन गरिएको छ । मूलतः शोध समस्यामा उठाइएका जिज्ञासामूलक शोध्य समस्याको शोधनिष्ठ अध्ययन विश्लेषण गरी तिनको वैज्ञानिक, तार्किक, वस्तुनिष्ठ र तथ्यपूर्ण समाधान गर्नु नै शोधको प्रमुख उद्देश्य मानिन्छ । प्रस्तुत शोधकार्यका निम्ति यिनै शोध समस्याका रूपमा उठान गरिएका

प्रश्नहरूको शोधपरक अध्ययन विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्नु नै शोधको उद्देश्य हो । ती उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेको छ :

- (क) लेखनाथ पौड्यालको खण्डकाव्यात्मक विशेषता केलाउनु,
- (ख) ऋतुविचारका प्रत्येक विश्राममा अभिव्यक्त सामाजिकताको चित्रण गर्नु,
- (ग) सामाजिक चित्रणका दृष्टिले ऋतुविचार खण्डकाव्यको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

व्यवस्थित, वैज्ञानिक र उद्देश्यपूर्ण शोध कार्यका निमित्त जति शोधका आवश्यक तत्वहरूको अनिवार्यता रहन्छ त्यति नै सम्बद्ध शोधकृति, ग्रन्थको पूर्वकार्यको समीक्षा आवश्यक मानिन्छ । तिनले शोधार्थीको तत्कालीन शोधकार्यमा कुनै न कुनै रूपबाट सहयोग पुर्याउँछ । जसले गर्दा गरिएको शोध अभूँ गहन, विशिष्ट र औचित्यपूर्ण बन्दछ ।

नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा विविध विधामा छुट्टा-छुट्टै अध्ययन अनुसन्धान र विश्लेषण गर्ने कार्य भए तापनि कुनै एउटा साहित्यकारको बारेमा अध्ययन, अनुसन्धान र मूल्याङ्कन गर्ने कार्य त्यति फस्टाएको पाइँदैन । बत्तिमुनिको अँध्यारोमा परेका कुनै पनि प्रतिभाको योगदानमाथि प्रकाश पार्न खोज अनुसन्धान गर्नु सहज र सामान्य कार्य पनि पक्कै होइन ।

‘ऋतुविचार’ खण्डकाव्यको सामाजिकता शीर्षकमा आधारित यस शोधकार्यको अध्ययन विश्लेषणका निमित्त यससँग सम्बन्धित पूर्व अध्ययन कार्यहरू शोधका निमित्त उपयोगी ठहर्छन् । तिनले शोधलाई निश्चित आधार प्रदान गरी अधि बहून र तथ्यका आधारमा निष्कर्षमा पुग्नु सहयोग पुर्याउँछन् । अतः यस खण्डकाव्यमा यस अधि थुप्रै समालोचक, लेखक, अनुसन्धाता, विश्लेषक आदिले विविध अध्ययन, शोध र टिप्पणी एवम् समीक्षा गरेका छन् । ‘ऋतुविचार’ खण्डकाव्यमा विभिन्न पत्रपत्रिका, पुस्तक, शोधपत्र, शोधकृति आदिमा भएका पूर्वकार्यहरूलाई प्रस्तुत शोधको विश्लेषणका निमित्त कालक्रमिक रूपमा यसप्रकार चर्चा गरिएको छ :

खण्डकाव्यकार लेखनाथ पौड्याल स्वयम्ले ‘ऋतुविचार’ (१९७३) का बारेमा भूमिका लेखनमा भनेका छन् “यो उही ऋतुविचार हो जो १९७३ सालमा सानू बुद्धिविनोदनामक प्रश्नावलीको साथ ‘निर्णय सागर प्रेस’ बम्बईमा छापिएर प्रकाशित भएको थियो, जुन बेला

मैले यसको रचना गरेथेँ उस बेला यसले नेपाली समाजको दृष्टिकोणमा तिसम्म प्रिय स्थान लिन सक्ला भन्ने मेरो मनमा पनि थिएन, प्रतिदिन समाजमा यसको आशातीत प्रचार र खोजी भएको देख्दा मलाई बडो आनन्द लाग्यो । ऋतुविचारको नेपाली समाजले यसरी आदर गर्नाको कारण यसको योग्यता मात्र हुनु पर्दैन कि विज्ञ पाठक वर्गको *गुणायन्ते दोष : सुजनवदने* भन्ने गुण ग्राही पना पनि हुनुपर्छ ।” लेखकको यस अभिव्यक्ति मार्फत् ऋतुविचारको बारेमा स्पष्ट खुलासा नगरिए तापनि नेपाली समाजलाई सम्बोधन गरी नेपाली समाज, संस्कृति र नेपाली प्राकृतिक परिवेशलाई मौन रूपमा ग्रहण गरेको देखिन्छ ।

राजनारायण प्रधान (१९७३) ले **केही कृति, केही स्मृति** नामक पुस्तकमा ऋतुविचार काव्यको विश्लेषणमा ऋतुविचारमा एकोहोरोपना छैन । कतै प्रकृतिको स्वभाविक वर्णन त कतै जीवन र जगत्का सत्यलाई उपमान, उपमेयका रूपमा प्रकृतिका बीच उभ्याएको छ त कतै राष्ट्रिय रूपलाई नै उतारिएको छ, भनेका छन् ।

वासुदेव त्रिपाठी (२०३२) द्वारा लिखित **नेपाली कविताको सिंहावलोकन** नामक पुस्तकमा पौड्यालले आर्यजीवन पद्धतिको पुनर्जागरण र समाज सचेत दर्शन नेपाली साहित्यमा भित्र्याएका छन् भनी चर्चा गरेको पाइन्छ । उनको उक्त अभिव्यक्तिले काव्यको सामाजिक चित्रण गर्न सहायक सिद्ध हुने देखिन्छ ।

केशवप्रसाद उपाध्याय (२०३२) ले **केही रचना केही विवेचना** नामक पुस्तकअन्तर्गत ऋतुविचारमा प्रकृतिविचार नामक लेखमा ऋतुविचारमा प्रकृतिको पूर्ण र महिमाशाली रूपको दर्शन पाइन्छ । शान्त र उग्र तथा हर्ष र विषाद्मय प्रकृति चित्रण मात्र होइन अपितु प्रकृतिको भित्र र बाहिर रहेको विराट् सौन्दर्यको प्रकाशन यसमा छ । प्रकृतिलाई गुरु थामी अनेक नैतिक, सामाजिक र दार्शनिक ज्ञान लिन पाउनु यस काव्यपाठको अर्को लाभ हो भनेका छन् ।

वासुदेव त्रिपाठी (२०३४) ले **लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन** नामक ग्रन्थमा ‘ऋतु विचार’ प्रकृति-काव्य भएर पनि जीवनको समीक्षा पनि हो भन्ने कुरा स्पष्टै छ । प्रकृति-विचरणभित्र जिन्दगानीको विचरण हुनु नै ‘ऋतु विचार’ को विशिष्ट भूमिका हो । उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त जस्ता अलङ्कारहरूको अडेस लागेर होस् वा व्यञ्जनाद्वारा होस्, लेखनाथले प्रकृति सन्दर्भमा जिन्दगानीको निरूपण गरेको कुरा

‘ऋतु विचार’ पढ्नेहरूका निम्ति स्वतः स्पष्ट छ । त्यसैले लेखनाथले सामाजिक, संस्कृति, नैतिकता र हिन्दू पुनर्जागरण जस्ता कुरा ‘ऋतु विचार’मा बोल्न सकेका हुन् भनी भनेका छन् ।

माधवप्रसाद पोखेल (२०४२) ले **लेखनाथ पौड्यालका आयामहरू** नामक लेखमा प्रकृति, राष्ट्रियता, नैतिकता भाषा, आध्यात्मिकता, दर्शन र समाजजस्ता विषयवस्तुहरू लेखनाथले आफ्ना काव्यमा समेटेका छन् भनी उल्लेख गरेका छन् ।

राममणि रिसाल (२०४५) ले **नेपाली काव्य र कवि** कृतिमा प्रकृति सामीप्य भएर बगेको नेपाली जनजीवन र यसका प्राकृतिकपन सबैलाई ऋतुविचारले विचार राखेको पाइन्छ, भनी समीक्षात्मक चर्चा गरेका छन् । प्रस्तुत शोध अध्ययनमा नेपाली समाज चित्रणका निम्ति थप आधार सामग्री बन्न सक्दछ ।

अच्युतरमण अधिकारी (२०४६) **विवेचनै विवेचना** नामक कृतिमा लेखनाथ युगपुरुष, युगचेतना र आधुनिक कर्ताका प्रथम प्रयोक्ता मात्र होइनन्, पूर्वीय सांस्कृतिक सफल गायक पनि हुन् भनी टिप्पणी गरेका छन् । उनको उक्त समालोचनात्मक भनाइ यस शोध विश्लेषणमा निकै उपयोगी सावित हुन्छ । जसले तत्कालीन नेपाली समाज र सम्बद्ध यथार्थलाई निकै सशक्त रूपमा उतारेको छ ।

उत्तम कुँवर (२०५०) ले **स्रष्टा र साहित्य** पुस्तकमा लेखनाथ पौड्यालसँगको अन्तर्वार्ता प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा लेखनाथ पौड्यालले साहित्य लेखनमा पाएका प्रेरणा, साहित्य सिर्जनाहरूको प्रसङ्गहरू उनलाई मनपर्ने साहित्य लेखनको उद्देश्य, दर्शनका बारेमा लेखिएको छ । लेखनाथ पौड्यालले समाज सुधारका लागि साहित्य लेख्ने गरेको, उनका मनपर्ने कृतिहरूमा तरुण-तपसी र ऋतुविचार रहेको जस्ता कुराहरू प्रस्तुत गरेका छन् ।

हरिप्रसाद तिमल्सिना (२०५२) ले **ऋतुविचारमा मानवीय चिन्तन** नामक लेखमा लेखनाथलाई एउटै पद्यमा दार्शनिकताको रूपमा नैतिक उपदेशको रूपमा, काव्यशास्त्रीको रूपमा, समाज जनजीवनका विशिष्ट चिन्तनको रूपमा मानवशास्त्रको रूपमा र राष्ट्रिय कविको रूपमा चिन्न सकिन्छ भनी चर्चा गरेका छन् ।

वासु यात्री (२०५६) ले **अनिवार्य नेपाली कृतिसमीक्षा** पुस्तकअन्तर्गत लेखनाथ पौड्यालको सङ्क्षिप्त जीवनी र कृतिबारे चर्चा गर्ने क्रममा ऋतुविचारका बारेमा सामान्य टिप्पणी गरेका छन् । माध्यमिक युगका कविताभन्दा बेग्लै खालको शुद्ध, मीठो, सरल, भाषामा आधुनिक विचार तथा पाठकको कल्याणको कामना गर्दै लेखनाथले वि.सं. १९७३-७४ देखि नै कविता छपाउन थालेकाले उनीबाटै आधुनिक कविता लेखिएको मानिन्छ । उनीबाटै नेपाली छन्दोबद्ध कविताले आधुनिक युगमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । यिनका कवितामा उपदेश, सन्देश, हुन्छ भने शैलीका दृष्टिले उपमा, अनुप्रास, अलङ्कारद्वारा कविता सिँगारिएको पाइन्छ । उपकार गर्ने व्यक्ति नम्र हुन्छ-फलेको रुखको हाँगोभैँ भुक्छ । दुःखको वखतमा हामीले धैर्यलाई धर्म मान्नु पर्छ कोइलीले पनि त जाडो याममा मौनव्रत लिएर बस्छ र वसन्त लागेपछि मात्र गाउन थाल्छ भनेका छन् । उनको उक्त टिप्पणी ऋतुविचारको नैतिक आधुनिक तथा सामाजिक चित्रणका सन्दर्भमा उपयोगी देखिन्छ ।

लावण्यप्रसाद ढुङ्गाना र घनश्याम दाहाल (२०५७) ले **खण्डकाव्य सिद्धान्त र नेपाली खण्डकाव्य** कृतिअन्तर्गत प्रकाशनका दृष्टिले हेर्दा यस ऋतुविचारको प्रकाशन वि.सं. १९९१ मा भएको सान्दर्भिक र औचित्यपूर्ण देखापर्छ । तत्कालीन सामाजिक पहिचान र नीति सम्बन्धी आधारलाई स्पष्ट देखाउने क्रममा प्रकृति र सांस्कृतिक मान्यताको सेरोफेरोभिन्न यस खण्डकाव्यको रचना भएकाले पनि यसको प्रेरणा निजी कवि व्यक्तित्व हो भन्न सकिन्छ । सामाजिक विषयवस्तु र कवि प्रतिभालाई नै यस खण्डकाव्य रचनाको प्रेरणा र प्रभाव मान्न उपयुक्त देखिन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यको मुख्य विषय नै प्रकृति भए पनि त्यसमा नीति चेतना, सामाजिक भावना र सांस्कृतिक स्वरको उल्लेख गरेर विषयवस्तुलाई व्यापक बनाउने प्रयास गरिएको पाइन्छ भनेका छन् । उक्त समालोचनात्मक विश्लेषण यस शोधअध्ययनका निम्ति सहायक सिद्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

दीपेन्द्रप्रसाद दाहाल (२०५८) ले **ऋतुविचार खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन** नामक शोधपत्रमा ऋतुविचारका विविध पक्षहरूको गहन विश्लेषण गरेका छन् । यसक्रममा उनले ऋतुविचार काव्यमा नीति, अध्यात्म, प्रकृति, संस्कृति, स्तूति, सामाजिकता, मानवतावाद र सांस्कृतिक पुनर्जागरणलाई विषयवस्तुको रूपमा उठाएका छन् । प्रकृति नै विषय वा साध्य बनेको यस काव्यमा कविका आत्मसंयमद्वारा भावात्मक विषयवस्तु प्रकृतिलाई पनि वस्तुपरक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । वर्षभरिका ६ ऋतुमा आउने प्रवृत्तिको परिवर्तनले मानवीय चरित्रमा समेत प्रभाव पार्ने कुरालाई लेखनाथले ऋतुविचार खण्डकाव्यका

माध्यमद्वारा व्यक्त गरेका छन् । प्रकृतिका विविध चेष्टा या भावभङ्गिमा मनुष्य जातिका स्वभाव तथा गतिविधिलाई प्राकृतिक बिम्ब र प्रतिबिम्बका माध्यमद्वारा सहज रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ । प्रकृतिको आड लिएर कविले यस काव्यमा मनुष्यका चालचलनको वर्णन, गरेका छन् । ऋतुविचार भरि नै लेखनाथले मानव जीवनमा प्राकृतिक र प्रकृतिभिन्न मानविय संवेदनशीलता, क्रियाशीलता एवम् चेतनाको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् भनी शोध विश्लेष्य समालोचना प्रस्तुत गरेका छन् । उक्त सामग्री ऋतुविचार खण्डकाव्यको सामाजिकता विश्लेषण गर्ने क्रममा एक वस्तुनिष्ठ वैज्ञानिक एवम् अनुसन्धानात्मक टेवा पुग्ने कुरामा विस्वस्त मान्न सकिन्छ ।

महादेव अवस्थी (२०६४) ले आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य र महाकाव्यको विमर्श कृतिअन्तर्गत ऋतुविचारको विश्लेषण शीर्षकमा ऋतुविचार नेपाली काव्य परम्परामा प्रवृत्तिलाई मूल विषयवस्तु बनाई रचिएको प्रथम काव्य हो र परिष्कारवादी कविका छाँटकाँटबाट परिमार्जित कलात्मक उच्च सौन्दर्य प्राप्त गर्न पुगेको रचना पनि हो । यस काव्यको प्रथम बीज वि.सं. १९६६/०६७ मा माधवी पत्रिकामा प्रकाशित वर्षाविचार लघुतर काव्य हो भने १९७३ सालमा प्रकाशित ऋतुविचार चाहिँ यसका रचना-शृङ्खलाको विकसित रूप हो । यस काव्यमा विषयवस्तु र शिल्पप्रयोगका स्तरमा तद्युगीन नेपालको सामन्ती सामाजिक-शैक्षिक, राजनैतिक, आर्थिक, हिन्दू दर्शन, संस्कृति र धर्मप्रतिको निष्ठा एवम् हिन्दू धर्म संस्कृतिमा देखा परिरहेको नैतिक विचलन जस्ता देश कालगत सन्दर्भबाट वैचारिक उत्प्रेरणा लिई उनले यस काव्यको रचना गरेका छन् भनी समीक्षात्मक दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उनको यो समीक्षा प्रस्तुत शोध अध्ययनको निम्ति महत्त्वपूर्ण आधार सामग्री मान्न सकिन्छ ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०६७) ले नेपाली काव्य समालोचना नामक अनुसन्धानात्मक समालोचना सङ्ग्रहमा लेखनाथ पौड्यालको तरुण तपसी काव्यको विश्लेषण शीर्षकमा लेखनाथ पौड्यालको प्रवृत्ति विश्लेषणका क्रममा लेखनाथ आध्यात्मवादी, आदर्शवादी र प्रकृतिवादी कवि हुन् । सुधार, जागरण, नैतिक उपदेश आदि यिनका प्रिय काव्य विषय हुन् । प्रकृतिचित्रणका सन्दर्भमा कल्पनाशील र आध्यात्मिक चित्रणका सन्दर्भमा चिन्तनशील स्रष्टा लेखनाथका काव्यमा समाजलाई उपस्थित गर्ने दृष्टिकोण आदर्श एवम् नैतिकतामा आधारित छ । यिनको सामाजिकतामा आदर्श र भावुकताको सम्मिश्रण पाइन्छ, भनेका छन् । उक्त

अभिव्यक्ति लेखनाथको काव्यमा सामाजिकता विश्लेषण गर्नका लागि बलियो आधार बन्दछ ।

शकुन्तलादेवी शर्मा (२०७२) ले ऋतुविचार खण्डकाव्यमा कर्म, अविद्या र मोक्ष चिन्तन नामक शोधप्रबन्धमा पाश्चात्य परम्परामा दर्शन भनेको ज्ञानप्रतिको आकर्षण वा ज्ञानको अन्वेषण भन्ने हुन्छ । त्यसैले पाश्चात्य दर्शन बौद्धिक जिज्ञासाबाट प्रेरित भई बौद्धिक ज्ञानको प्राप्तिमा नै सन्तुष्ट हुन्छ । परन्तु चार्वाक दर्शन बाहेक साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा, वेदान्त एवम् बौद्धजस्ता पूर्वीय दर्शनहरूको त्यहाँबाट अनुसन्धानको प्रारम्भ हुन्छ जहाँ कोरा बौद्धिक ज्ञानको सीमा समाप्त हुन्छ । उक्त शोध कार्यमा ऋतुविचार खण्डकाव्यलाई साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा, वेदान्त एवम् बौद्धजस्ता पौरस्त्य दर्शनका कर्म, अविद्या एवम् मोक्ष सम्बन्धी स्थापनाका आधारमा उनले व्याख्या विश्लेषण गरेकी छन् ।

लक्ष्मी तिवारी (२०७२) ले ऋतुविचार खण्डकाव्यमा शब्दालङ्कार नामक शोधपत्रमा 'ऋतुविचार' खण्डकाव्य प्रकृति जगत्मा देखिएका सामाजिक, सांस्कृतिक र मानवीय पक्षको सशक्त अभिव्यक्ति दिएको काव्य हो प्रकृतिलाई माध्यम बनाएर समाजका साथै जीवनजगत्का राम्रा नराम्रा पक्षहरूको उद्घोष गरिएको खण्डकाव्यमा रूपक उपमा, शब्दालङ्कार र दृष्टान्तको प्रयोग भएको छ भन्ने भनाइ प्रकट गरेकी छिन् ।

नेत्रप्रसाद न्यौपाने (२०७२) ले लेखनाथका कवितामा वन्धन र मुक्ति नामक शोधपत्रमा लेखनाथका कविता/काव्यहरूमा समाज चित्रण, नैतिक पक्ष, हास्यव्यङ्ग्य, अलङ्कार, रस, छन्द प्रकृति आदि विविध पक्षमा अनुसन्धानात्मक कार्यहरू भएका छन् । साथै उनका काव्यमा दर्शनको प्रभाव पाइन्छ र तिनै काव्यकृतिहरू माथि थुप्रै अध्ययन अनुसन्धान भएका छन् भनेका छन् ।

अनुपा ढकाल (२०७३) ले तरुण तपसीमा सामाजिकता नामक शोधपत्रमा मानवसमाजमा सञ्चय प्रवृत्ति र धनमहिमा बढ्न गई आर्थिक असमानता गहिरिएको अवस्था बोध काव्यमा छ । शोषित वर्गको अज्ञानता र अर्काको श्रमको शोषण गर्ने शोषक वर्गका निर्दयता एवम् अभिमानप्रति काव्यमा उपहास गरिएको छ । समाजमा अन्धविश्वासले बढाएको विकृति, पूजाआजा र धार्मिक कृत्यले लिन पुगेको व्यावसायिकता, धर्मको पाखण्ड

एवम् विज्ञानको चमत्कारका बीच चर्केको द्वन्द्व र त्यस द्वन्द्वमा बूढो धर्मको पराजय र तन्नेरी विज्ञानको विजय भएको चित्रण छ । यसरी तरुणतपसीमा सामाजिक चित्रण प्रशस्त मात्रामा भएका छन् भनी भनेकी छिन् ।

माथिको उद्धृतांशबाट नेपाली समाजमा हुने गरेका सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक तथा वैवाहिक पक्षको यथार्थ चित्रण हुन पुगेको छ भने सम्पत्ति र जागिरको प्रलोभनमा आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्न पछि नपर्ने समाजका स्वार्थी र अवसरवादी चरित्र बोकेका पात्रहरूको कमी नहुने पनि स्पष्ट देखिएको छ । यसरी प्रस्तुत सन्दर्भले यस शोध कार्यको सामाजिकता अध्ययन विश्लेषणमा विविध पक्षको उद्घाटन, सामाजिक पात्रको स्वभाव र तिनको चारित्रिक गतिविधिको पर्दाफास गरी समाजको सत्य तथ्य उद्घाटन गर्न सहयोग मिले देखिन्छ ।

यसप्रकार 'ऋतुविचार' खण्डकाव्यका सन्दर्भमा भएका शोध अध्ययन, विश्लेषण, समीक्षा, टिप्पणी जस्ता समीक्षामूलक पूर्वकार्यहरू प्रस्तुत शोधकार्यको अध्ययन विश्लेषणका निम्ति महत्त्वपूर्ण आधार सामग्री बन्न सक्ने देखिन्छ । अतः 'ऋतुविचार'को सामाजिकता विश्लेषणमा उपर्युक्त शोध, समीक्षा र टिप्पणीहरू महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

१.५ शोधको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

शोधकार्य वैज्ञानिक एवम् व्यवस्थित योजनामा आधारित कार्य हो । योजनाबद्ध गरिने शोध अध्ययनको निश्चित प्रयोजन र तिनको औचित्य तथा महत्त्व रहेको हुन्छ । कुनै नवीन प्राप्तिको खोजी गर्नु, सत्यको उद्घाटन गर्नु, शङ्काको निराकरण गर्नु, शोधार्थीको जिज्ञासाको समाधान गर्नु, ज्ञानको विस्तार र निरन्तरता प्रदान गर्नु, शोधको आंशिक वा अपूर्ण तथा बाँकी कार्य पूरा गर्नु, शैक्षिक र प्राज्ञिक आवश्यकता पूरा गर्नु, साहित्यिक, सामाजिक, व्यवहारिक महत्त्व दर्शाउनु तथा कुनै खास विषय र क्षेत्रमा निश्चित उपलब्धी हासिल गर्नु जस्ता दृष्टिले शोधको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता भल्कन्छ । प्रस्तुत 'ऋतुविचार' खण्डकाव्यको सामाजिकता विश्लेषणबाट कृतिमा प्रयुक्त समाजको सत्योद्घाटन गर्नु, तिनको सामाजिक व्यवहारिक महत्त्व दर्शाउनु, भावी शोधार्थीलाई यस सम्बन्धमा गरिने शोध अनुसन्धानका निम्ति समेत धेरथोर मार्ग निर्देशन गर्नुमा प्रस्तुत शोधको शैक्षिक साहित्यिक उपयोगिता रहनेछ । यिनै विविध ध्येयबाट प्रस्तुत शोधकार्य गरिएको छ ।

१.६ शोधको सीमाङ्कन

प्रस्तुत 'ऋतुविचार' खण्डकाव्यमा सामाजिकताको शोध अध्ययन गर्ने सन्दर्भबाट हेर्दा कृतिमा प्रयुक्त नेपाली समाज, जाति, वर्ग, धर्म-संस्कृति, दर्शन, युगचेतना, आर्थिक अवस्था, राजनीति नैतिक दृष्टान्त आदिमा सीमित भई शोध गर्नु शोधकार्यको सीमाङ्कन हो । यसरी सामाजिकताको पक्षमा मात्र केन्द्रित रहनु शोधको क्षेत्र र सीमा मानिनेछ । यस क्रममा समाजशास्त्री अगस्त कोम्तेको अवधारणालाई मूल सैद्धान्तिक आधारको रूपमा उपयोग गरिएको छ । खण्डकाव्यकार पौड्यालको 'ऋतुविचार' कृतिलाई मूल केन्द्रविन्दु मानी कोम्तेको समाजशास्त्रीय अवधारणाको आधारमा केन्द्रित भई अध्ययन गर्नु तथा अन्य पक्षमा शोध विश्लेषण नगर्नु नै प्रस्तुत शोधको सीमाङ्कन रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

कुनै पनि शोध विश्लेषणका निम्ति खास विधि, पद्धति र सैद्धान्तिक मापदण्डको अपरिहार्यता रहन्छ । शोधको निश्चित गन्तव्यमा पुग्न सामग्री सङ्कलनदेखि विश्लेषण ढाँचा र त्यसमा सिद्धान्तको व्यवस्थित उपयोग गर्नु अनिवार्य मानिन्छ । तिनै कुरालाई ध्यानमा राखी शोध कार्य गर्दा मूलतः सामग्री सङ्कलन, शोध विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार र पद्धतिको आवश्यकता पर्दछ । तिनको क्रमिक परिचय यसप्रकार गर्न सकिन्छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोध कार्य सम्पन्न गर्न मूलतः पुस्तकालयीय विधिबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका निम्ति प्राथमिक र द्वितीयक सामग्री सङ्कलित रहेको छन् । प्राथमिक स्रोतका सामग्रीको रूपमा लेखनाथ पौड्यालको 'ऋतुविचार' खण्डकाव्य रहेको छ । साथै द्वितीयक सामग्रीको रूपमा 'ऋतुविचार' खण्डकाव्यमा यस पूर्व भएका शोध, अध्ययन, समीक्षा, टिप्पणी, लेख, रचना आदिबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यिनै स्रोतबाट आवश्यकता अनुरूप सामग्रीको छनोट र वर्गीकरण गरी उपयोग गरिएको छ ।

१.७.२ शोधको सैद्धान्तिक आधार र विश्लेषण ढाँचा

शोधार्थीले गरेको शोधलाई वैज्ञानिक, वस्तुनिष्ठ र तथ्यपूर्ण बनाई उपयोगी र औचित्यपूर्ण तुल्याउन शोधमा निश्चित सैद्धान्तिक आधार र तिनको अध्ययन विश्लेषण गर्न उचित ढाँचा वा पद्धतिको आवश्यकता पर्दछ । प्रस्तुत 'ऋतुविचार' खण्डकाव्यको सामाजिकताको विश्लेषण गर्ने क्रममा फ्रान्सेली दार्शनिक अगस्त कोम्तेको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तलाई शोधको सैद्धान्तिक आधारको रूपमा उपयोग गरिएको छ । समाजशास्त्र भनेको मानव समाज र सामाजिक अन्तर्क्रियाको वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन गर्ने शास्त्र हो । यसले समाजमा परिवार, शैक्षिक, आर्थिक, धार्मिक, राजनैतिक, कानून आदिसँग व्यक्तिको सम्बन्ध र व्यवहारको अध्ययन गर्दछ (आचार्य, २०७३ : १) । समाजशास्त्रले हामीलाई समाजमा व्यक्तिको व्यवहारहरू किन र कसरी हुँदारहेछन् भनेर समाजको जटिल संरचनामा व्यक्तिका सम्बन्ध र व्यवहारहरू परिवार, समुदाय, राज्य र विश्व तहमा अन्तरसम्बन्धित गरेर बुझ्न सिकाउँछ । सामाजिक संरचनाभित्र रहेका एकाइहरू के कसरी एक अर्कामा अन्तर्क्रिया गर्छन् भन्ने जान्नु पनि समाजशास्त्रीय चासोको विषय हो । समाजमा हुने लैङ्गिक सम्बन्ध र संस्कृतिमा हुने परिवर्तनलाई समाजशास्त्रीय अध्ययनको क्षेत्र मानिन्छ (आचार्य, २०७३ : २) । समाजशास्त्रको मुख्य उद्देश्य भनेको साहित्यिक कृतिका आधारमा समाजको अध्ययन, समाजमा साहित्यको स्थिति र लेखकको अवस्था, सामाजिक क्रियाकलाप, सामाजिक संस्कृति आदिको विश्लेषण गर्नु हो । साथै साहित्य र पाठकको सम्बन्धको विवेचना गर्नु पनि हो (आचार्य, २०७३ : २) । उल्लेखित समाजशास्त्रीय अवधारणाको आधारमा ऋतुविचार खण्डकाव्यको सामाजिकताको विश्लेषण गर्ने क्रममा नेपाली समाज, नेपाली समाजमा अवस्थित जाति, वर्गको स्थिति, धर्म, संस्कृति, युगचेतना, आर्थिक अवस्था, दर्शन र नैतिक दृष्टान्तलाई विश्लेषण गरिएको छ । यसैलाई सामाजिकताको सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ । साथै शोधविश्लेषणको निम्ति वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक ढाँचा वा पद्धतिको विशेष उपयोग गरिएको छ । यसप्रकार सामग्री सङ्कलन, वर्गीकरण, सिद्धान्त उपयोग र तिनको व्यवस्थित विश्लेषणमा प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

१.८ शोधकार्यको रूपरेखा

प्रस्तुत 'ऋतुविचार' खण्डकाव्यमा सामाजिकता विश्लेषण नामक प्रस्तावित शोधको रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ :

परिच्छेद एक : शोधपरिचय

परिच्छेद दुई : लेखनाथ पौड्यालको खण्डकाव्यगत विशेषता

परिच्छेद तिन : 'ऋतुविचार' खण्डकाव्यका प्रत्येक विश्राममा अभिव्यक्त सामाजिकता

परिच्छेद चार : 'ऋतुविचार' खण्डकाव्यमा नेपाली समाजको चित्रण

परिच्छेद पाँच : सारांश तथा निष्कर्ष

सन्दर्भ सामग्रीसूची

परिच्छेद दुई

लेखनाथ पौड्यालको खण्डकाव्यगत विशेषता

२.१ परिचय

नेपाली कविताको मभौला रूप मानिने खण्डकाव्य जगत्का काव्यकार अर्थात् खण्डकाव्यकार लेखनाथ पौड्याल (वि.सं. १९४१-२०२२) आधुनिककालअन्तर्गत परिष्कारवादी भावधाराका केन्द्रीय कवि हुन् । मोतीराम भट्टकालीन श्रृङ्गारिक भावधारालाई तोड्दै नेपाली कविता साहित्य एवम् खण्डकाव्य विधामा देखा परेका पौड्याल काव्यजगत्कै एक विशिष्ट प्रतिभा मानिन्छन् । सामान्य फुटकर कविता हुँदै खण्डकाव्य तथा महाकाव्यात्मक (नव्यकाव्य) आयामको 'तरुणतपसी' काव्यकृतिसम्म आइपुग्दा उनी सिङ्गो नेपाली काव्यफाँटका स्थापित स्तम्भका रूपमा चर्चा योग्य बन्न पुगेका छन् ।

खासगरी कविता-काव्यलाई शास्त्रीय वा नीति नियमबद्ध ढाँचा र शैली शिष्ट, सरल, सरस र सुमधुर तवरले छन्दोबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्नु उनको काव्यात्मक विशिष्टता मान्न सकिन्छ । नेपाली समाजभित्रकै परिवेश, घटना र विषयवस्तुलाई टपक्क टिपेर त्यसलाई कला, शिल्प, भाव, कल्पना र विचारमा घोलेर अमृतमय रसपानका रूपमा पाठकसामु पस्किनु उनको खण्डकाव्यात्मक कुशलता रहेको देखिन्छ । नेपाली समाजलाई आदर्श एवम् सत् मार्गमा हिडाउनु, नेपाली समाजका यथार्थ वस्तुस्थिति उजागर गर्नु, समाजका विविध पक्षमा देखिएका कमजोरी तथा नराम्रा पक्षलाई सुधार एवम् निराकरण गर्नु, नेपाली पाठकलाई वास्तविक नेपाली समाज, संस्कृति, सामाजिक मूल्य, महत्त्व र त्यसको संरक्षण गर्न चेतनाको जागृत गराउनु, नैतिक - सांस्कृतिक भावतर्फ उन्मुख गराउनु, काव्यकारको शास्त्रीय कला प्रतिभाको उजागर गर्नु, नेपाली आधुनिक काव्य साहित्यलाई शिष्ट र आदर्श मार्गमा अगाडि बढाउनु जस्ता भाव/काव्य प्रवृत्तिमा उनका खण्डकाव्य कृतिहरू रचिएका पाइन्छन् ।

पौड्यालले कविता, काव्य (खण्डकाव्य) तथा नाटक विधामा कलम चलाएका छन् । कविताअन्तर्गत लालित्य भाग-१ (१९७९), लालित्य भाग-२ (२०२२), कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालका प्रतिनिधि कविता (२०४१), लेखनाथका प्रमुख कविता (२०४६) तथा भर्तृहरिनिर्वेद (१९७४) र लक्ष्मीपूजा (१९९४), प्रकाशित छन् । उनको काव्यात्मक रुचि र प्रसिद्धिको मूल विधा एवम् प्रसिद्धिको क्षेत्र चाहिँ खण्डकाव्य विधा नै हो । यसै विधामार्फत

कवि काव्यकार पौड्यालले नेपाली काव्य साहित्यलाई संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै रूपबाट काव्य उचाइ प्रदान गरेका छन् । यसरी हेर्दा उनका काव्यकृतिहरूमा वर्षा विचार (१९६५), शोकप्रवाह (१९७०), ऋतुविचार (१९७३), बुद्धिविनोद (१९७३), सत्यकलि संवाद (१९७६), गीताञ्जली (१९८६), त्याग र उदयको युगल प्रकाश (२००३), अमर ज्योतिको सत्य स्मृति (२००८), तरुण तपसी (२०१०) तथा मेरो राम (२०११) आदि प्रकाशित छन् । उनका यिनै खण्डकाव्यात्मक विशेषतामा आधारित भई खण्डकाव्य प्रवृत्तिलाई केलाउँदै शोध अध्ययन एवम् विश्लेषणका निम्ति चयन गरिएको शोध शीर्षक 'ऋतुविचार' खण्डकाव्यमा सामाजिकताको अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत अध्यायमा पौड्यालका यिनै प्रकाशित खण्डकाव्यकृतिका सेरोफेरोमा रही उनका खण्डकाव्यकारिता अर्थात् खण्डकाव्य प्रवृत्तिको विश्लेषण गरिएको छ ।

नेपाली खण्डकाव्यको क्षेत्रमा लेखनाथ पौड्याल एक परिष्कारवादी सिद्धान्त खण्डकाव्यकार प्रतिभाका रूपमा चिनिन्छन् । यिनका काव्यकृति नेपाली खण्डकाव्य जगत्का परिष्कृत, परिमार्जित र शैलीशिल्पले सुसज्जित रहेका छन् । यिनी विशेषतः माध्यमिक कालीन युगका अन्तिम तथा आधुनिक कालका प्रथम र उत्कृष्ट प्रतिमा मानिन्छन् । शास्त्रीयतावादी धाराका केन्द्रीय व्यक्तित्व एवम् धार्मिक-सांस्कृतिक पुनर्जागरण लगायत सामाजिक सुधारको मूल मान्यतामा उनको खण्डकाव्य वा प्रतिभाको विकास र विस्तार भएको देखिन्छ । माध्यमिक कालको समापक र आधुनिक कालको थालनी एवम् परिष्कारवादको प्रारम्भक र उत्कर्षका कवि एवम् खण्डकाव्यकार लेखनाथ पौड्याल आफ्नै स्वप्रतिभा र सिर्जनाले नेपाली आधुनिक परिष्कारवादी काव्य साहित्यका एक मूर्धन्य स्तम्भ मानिन्छन् ।

यसरी नेपाली खण्डकाव्य जगत्को परिष्कारवादी खण्डकाव्यको सूत्रपात कृति ऋतुविचार पौड्याललाई खण्डकाव्यात्मक उचाइमा पुऱ्याउन सफल काव्य रचना हो । प्रकृतिलाई मूल विषय बनाई त्यसैको केन्द्रीय आख्यानमा नेपाली समाज र संस्कृतिलाई सूक्ष्म रूपले नियाल्दै तत्कालीन समाजको प्रतिबिम्ब उनले ऋतुविचार काव्यकृतिमा गरेका छन् । कूल ६०६ श्लोक संरचनामा आवद्ध उक्त कृति जम्मा ७२ पृष्ठगत आयाममा फैलिएको छ । प्रकृतिमा हरेक दुईदुई महिनामा हावापानी र मौसममा भइरहने परिवर्तनलाई एक ऋतुविचार अनुरूप जम्मा ६ वटा ऋतुको सुन्दर वर्णन यस काव्यमा गरिएको छ । यी

विविध ऋतुहरूमा जसरी प्राकृतिक परिवर्तन हुन्छ, त्यसैगरी नेपाली मानव समाज र तिनका व्यवहार, स्वभाव, कार्यशैलीमा पनि परिवर्तन हुन्छ भन्दै कविको दार्शनिकता अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । यस आधारमा हेर्दा लेखनाथका खण्डकाव्यमा कतै प्रकृतिलाई कतै समाजलाई त कतै धार्मिक-आध्यात्मिक, नैतिक, औपदेशिक तथा वैचारिक, दार्शनिक लगायत युगीन चेतनालाई काव्य वर्णनको विषय बनाइएको देखिन्छ ।

२.२ लेखनाथको खण्डकाव्यात्मक विशेषता

लेखनाथ पौड्याल आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको परिष्कारवादी धाराका अग्रणी कवि हुन् । त्यसैले परिष्कारवादी धारागत वस्तुपरक र संयमित अभिव्यक्ति उनको मूल विशेषता हो (अवस्थी, २०६४ : १९०) । लेखनाथको काव्य रचनाशैली सूक्ष्म आख्यानीकरणमा आधारित छ । उनी आफ्ना अनुभूतिलाई स्थूल आख्यान अँगालेर मूर्त रूप दिने भन्दा सूक्ष्म आख्यानमै आफ्ना अनुभूतिहरूलाई संयोजन गरी कलात्मकता प्रदान गर्नु उनको परिष्कारधर्मीता मानिन्छ । भिनो आख्यान तथा गहन भाव उनका काव्यकृतिमा पाइन्छन् । आख्यानका दृष्टिले आन्तरिक संरचना प्रबल नै देखिन्छ । ऋतुविचार यिनै भाव संवेदतामा रचिएको भाव, अलङ्कार र विम्ब-प्रतीक योजनामा सन्तुलित सबल काव्य मानिन्छ तर अन्यमा आख्यानीकरण भाव सन्तुलित कमजोर देखिन्छ । यसरी सूक्ष्म आख्यानीकरण तथा गहन भाव संयोजन कला उनको काव्यिक विशेषता रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

लेखनाथ पौड्याल आफ्ना खण्डकाव्य स्थूल भन्दा सूक्ष्म आख्यानको उपयोग गरी आफ्ना अनुभूतिलाई सरल, सरस, मिठासपूर्ण, परिष्कृत, संयमित शैलीमा सन्तुलित रूपमा प्रस्तुत गर्न सफल देखिन्छन् । आख्यानका अभावमा ऋतुविचार, बुद्धिविनोद बाह्य संरचनाका दृष्टिले कमजोर देखिए पनि आन्तरिक संरचना सीपमा कुशल कविका यी दुवै कृति आन्तरिक संरचनाका दृष्टिले सशक्त छन् । कविताको वृहत् रूप तरुण तपसी सूक्ष्म आख्यान अँगालेको हुनाले संरचना र अनुभूति प्रवाह धान्न मुस्किल परेको देखिन्छ भने भाव संयोजन पक्ष निकै गहन बनेको पाइन्छ । यसरी नै ऋतुविचार भाषा अलङ्कार योजना - काव्यिक सौन्दर्य र सुगठित-संयमित प्रस्तुतीकरणले आन्तरिक संरचनामा सशक्त हुन पुगेको देखिन्छ । अतः कवि पौड्याललाई सूक्ष्म भाव, भिनो आख्यान अँगालेर रूप सौन्दर्य भन्दा कला, शैलीशिल्प संयोजनमा सिद्धान्त प्रतिमा मान्न सकिन्छ ।

खण्डकाव्यकार लेखनाथ पौड्यालका कृतिमा ऐतिहासिक, पौराणिक, धार्मिक, प्राकृतिक तथा सामाजिक आदि प्रायः सबै क्षेत्रबाट समेटिएका विषय वा वर्ण्यवस्तुहरू रहेका पाइन्छन् । मूलतः उनका खण्डकाव्यका विषयवस्तुगत स्रोतलाई हेर्दा प्रकृति, समाज र आध्यात्मिक धार्मिक क्षेत्रबाट विषयवस्तु चयन गरिएको छ । जस अनुसार ऋतुविचार खण्डकाव्यमा प्रवृत्तिलाई मुख्य विषय बनाइएको छ भने सहायक विषयका रूपमा समाज, संस्कृति, नैतिक, आध्यात्मिक र दर्शनलाई समेटिएको छ । 'सत्यकलि संवाद'मा नेपाली सामाजिक विषयवस्तुको वर्णन 'अमर ज्योतिको सत्य स्मृति'मा शोध भावप्रधान सामाजिक-ऐतिहासिक विषयवस्तुको वर्णन पाइन्छ । यसैगरी 'वर्षाविचार'मा प्रकृतिचित्रण परक विषयवस्तु, 'मेरो राम'मा आध्यात्मिक विषयवस्तु, 'तरुणतपसी'मा सामाजिक विषयवस्तु आदिलाई खण्डकाव्यको आख्यानात्मक वर्णनात्मक विषयको रूपमा लिइएको पाइन्छ । यसरी नै उनले खण्डकाव्यमा सांस्कृतिक आध्यात्मिक, स्तुतिपरक, व्यङ्ग्यात्मक, नैतिक औपदेशिक आदि विषयवस्तुलाई अँगालेका छन् । अतः विषयवस्तुगत विविधता लेखनाथ पौड्यालको खण्डकाव्यात्मक मूल विशेषता रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

खण्डकाव्यकार पौड्यालको अर्को महत्त्वपूर्ण खण्डकाव्यात्मक विशेषता रसभाव हो । काव्य जति कलात्मक, शैलीशिल्पप्रधान, भावप्रधान हुन्छ, त्यसको रस भाव पनि त्यत्तिकै गहन र प्रभावपरक हुनुपर्दछ । यस दृष्टिले हेर्दा उनका काव्यकृतिहरू विविध रसभावले ओजिला छन् । काव्य पढिसकेपछि त्यसले पाठकलाई पार्ने विशेष प्रभाव/भाव गहनता नै रसभावगत विशेषता हो । जसले पाठकलाई काव्यको मधुर रसपान गर्दै भावगत गहिराइमा पुऱ्याउँछ । यसरी हेर्दा उनका खण्डकाव्यमा मूलतः शान्त रस (ऋतुविचार वर्षाविचार, भर्तृहरि निर्वेद, लक्ष्मी पूजा), करुणरस (शोक प्रवाह, अमर ज्योतिको सत्य सन्देश), भक्तिरस (मेरो राम) को रसभावगत कुशलता पाउन सकिन्छ ।

शैलीशिल्पगत विशेषता पौड्यालको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । खण्डकाव्यको सवलता र दुर्बलता, स्तरीयता र निकृष्टता, प्रभावपरक र प्रभाव विमुख, राम्रो र नराम्रो भनी छुट्याउने तथा कवि/काव्यकारको काव्यकला निर्धारण र काव्यात्मक उचाइ निकर्षण गर्ने एक सबल पक्ष शैलीशिल्प हो । जुन सरल, सरस र रोचक हुन प्रभावकारी मानिन्छ । खण्डकाव्यकार पौड्यालको शैलीशिल्पको मूल्याङ्कन गर्दा परिष्कार-परिमार्जित शैली, सरल र सरस काव्यशैली, आलङ्कारिक काव्यात्मक शैली, प्रसाद गुण तथा पाञ्चाली रीतिको

सहज एवम् स्वतः स्फूर्त काव्यशिल्पको प्रयोग गरिएको छ । यस शैलीशिल्पगत विशेषतामा कविका काव्यहरू 'मेरो राम', 'गीताञ्जली' र 'ऋतुविचार' उत्कृष्ट देखिन्छन् ।

खण्डकाव्यले पाठकलाई जे सन्देश वा प्रभाव छोड्दछ, त्यो नै वैचारिक विशेषता हो । सामाजिक, लैङ्गिक चाहना वा आवश्यकता अनुकूल लेखक वा काव्यकारले व्यक्त गर्न चाहेको खास उद्देश्य नै वैचारिक विशेषता हो । यस आधारमा हेर्दा काव्यकार पौड्यालका खण्डकाव्यकृतिमा सामाजिक जागरण, नैतिक औपदेशिक चेतना, आध्यात्मिक चिन्तन, सांस्कृतिक परिष्कारवादी चिन्तन, जीवनवादी तथा कर्मवादी सन्देश, शान्ति र न्यायोचित नेपाली समाजको आकाङ्क्षा आदिजस्ता भाव वा चिन्तनको अभिव्यक्ति नै वैचारिक विशेषता हो । उनका 'अमर ज्योतिको सत्य स्मृति'मा जीवनवादी-कर्मवादी सामाजिक जागरणको स्वर, 'बुद्धिविनोद'मा विवेक बौद्धिकता र भावनात्मकता विचको द्वन्द्व तथा आध्यात्मिक चेतनाको स्वर, 'ऋतुविचार' र 'वर्षाविचार'मा प्राकृतिक सौन्दर्यप्रतिको आकर्षण, 'तरुणतपसी'मा सामाजिक जागरण आदिको वैचारिक स्वर गुञ्जिएको छ । अतः पौड्यालका खण्डकाव्यको महत्वपूर्ण विशेषताको रूपमा वैचारिक पक्ष रहेको पाइन्छ ।

काव्यकारको काव्यगत विचार, भाव, कला-शिल्प आदि अभिव्यक्तिको प्रमुख पक्ष भाषा हो । भाषाको माध्यमबाट प्रकट हुने काव्य विशेषता नै भाषिक विशेषता हो । भाषा सरल, सहज, बोलचाल वा व्यवहारिक हुनु खण्डकाव्यको भाषिक वैशिष्ट्य मानिन्छ । यस दृष्टिले हेर्दा पौड्यालका कृतिहरूमा सरल, सरस, आकर्षक, बोधगम्य र काव्यात्मक विशेषता रहेको देखिन्छ । विचार वा काव्यमा पाठकसामु पुऱ्याउन भाषा श्रुतिरम्य वा प्रभावकारी हुनु सान्दर्भिक ठहर्छ । कोमल पदलालित्य, सरल, सरस, आध्यात्मिक भाव पाञ्चाली रीति र माधुर्य गुणयुक्त भाषा खण्डकाव्यको भाषिक कौशल हुन् । यस अनुरूप हेर्दा पौड्यालका भाषा रस र भाव ओजपूर्ण, शिष्ट, कोमल, लालित्यपूर्ण, तत्सम स्रोतका प्रायः शब्दहरू लगायत परिष्कार र शान्त रसप्रधान पाञ्चाली रीति र माधुर्यगुणमा आधारित भाषाहरूको सुन्दर संयोजन रहेको पाइन्छ । 'वर्षाविचार', 'ऋतुविचार' आदिमा परिष्कारपूर्ण भाषाशैली 'मेरो राम', 'गीताञ्जली' खण्डकाव्यमा सुन्दर एवम् परिमार्जित भाषाशैलीको उचित विन्यास रहेको पाइन्छ । यसैगरी उनका सबैजसो काव्यमा स्तरीय, सरस र परिष्कार शैलीका भाव र रस प्रधान भाषिक विशेषता रहेको देखिन्छ ।

काव्यलाई रोचक, आकर्षक र प्रभावपरक रूपमा पाठकसामु प्रस्तुत गर्ने साङ्गीतिक पक्ष नै लयगत विशेषता हो । काव्य गद्य वा पद्य जुनसुकै भाषाको भएपनि लयगत कुशलता र संयोजन हुनु पर्दछ । गद्य काव्यहरू अन्तः लयबाट लयात्मक बन्दछन् भने पद्य काव्यहरू बाह्य लयबाट श्रुतिरभ्य एवम् लयात्मक बन्न पुग्दछन् । खण्डकाव्यमा यिनै लयगत संयोजनले काव्यमा लय सौन्दर्य वा श्रुतिरम्यता सिर्जना गर्दछ । पद्य काव्य/खण्डकाव्यमा लयले काव्यको भावगत गहनता र रसगत आह्लाद सिर्जना गर्न उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । यस आधारमा हेर्दा खण्डकाव्यकार पौड्यालका खण्डकाव्य कृतिहरूमा शास्त्रीय लयको विविधता पाइन्छ । मूलतः उनले आफ्ना काव्यहरूमा वर्णमात्रिक र मात्रिक लयको सुन्दर प्रयोग गरेका छन् । यसका साथै उनले अनुष्टुप छन्द तथा स्रग्धरा छन्दको लय ढाँचा अवलम्बन गरेका छन् । ‘अमरज्योतिको सत्य स्मृति’ मात्रिक लयको विशिष्ट कृति हो भने ‘ऋतुविचार’ अनुष्टुप छन्दका लयको कुशल काव्य रचना हो । यसरी नै उनका काव्यकृतिमा लयको विशिष्ट प्रयोग भएको देखिन्छ । लयले पौड्यालका काव्य/खण्डकाव्यहरू उत्कृष्ट बन्न पुगेका छन् । अतः लेखनाथका खण्डकाव्यात्मक विशेषतामध्ये लयगत विशेषता एक प्रमुख विशेषता हो भन्न सकिन्छ ।

यसरी ऋतुविचार खण्डकाव्यका सन्दर्भमा उल्लिखित विशेषताहरू निकै ओजपूर्ण र प्रभावपरक रूपबाट उपयोग भएको देखिन्छ । तिनै प्रवृत्तिका केन्द्रीयतामा रही प्रस्तुत शोधको समाज चित्रण गर्दै काव्यिक निष्कर्षमा पुग्नु सान्दर्भिक र औचित्यपूर्ण सावित हुन्छ ।

२.२ निष्कर्ष

लेखनाथ पौड्याल आधुनिक खण्डकाव्यको परिष्कारवादी धाराका अग्रणी कवि हुन् । उनले माध्यमिक कालको श्रृङ्गारिक धारालाई अन्त्य गर्दै आधुनिक कालीन परिष्कारवादी धारा भित्र्याएका हुन् । उनले कृतिहरूमा फलत सामाजिक रूढी, विकृति र असङ्गतिप्रतिको व्यङ्ग्य र आक्रोश व्यक्त गर्दै सामाजिक सचेतता, सामाजिक सुधार नैतिक आचरणको निर्माण, गर्ने सन्देश दिएका छन् । उनले आफ्ना कृतिमा व्यक्त गरेका गहन भाव विभिन्न रस, अलङ्कार विम्ब र प्रतीक योजनाका माध्यमबाट सामाजिक जागरण आद्यात्मिक चेतनाको स्वर गुञ्जिएको पाइन्छ । सरल, सरस र रोचक शैलीबाट पौड्यालले सांस्कृतिक परिष्कारवादी चिन्तन, जीवनवादी र कर्मवादी सन्देश, शान्ति र न्यायोचित नेपाली समाजको आकांक्षा आदि चिन्तन अभिव्यक्त गरेका छन् । उनले परिष्कारवादी धाराको प्रवर्तन

प्रकृतिको वस्तुगत अंकन, सामाजिक-आर्थिक यथास्थितिको बोध, आध्यात्मिक, मानवतावादी उजागर गरेर नेपाली साहित्यमा अतुलनीय योगदान गरेका छन् । काव्यभाषा, काव्यशैली र काव्यशिल्पको प्रयोग गरेर उच्च सौन्दर्ययुक्त खण्डकाव्य रचिनु उनको अर्को योगदान हो । साथै सामाजिक उत्थानको युगगत स्वर सुसेल्लु आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य परम्परामा आफ्नो छुट्टै पहिचान कायम गर्नु उनको खण्डकाव्यात्मक योगदान रहेको छ ।

निष्कर्षमा कवि लेखनाथ पौड्याल नेपाली साहित्यकाशका एक मूर्धन्य व्यक्तित्व हुन् । उनले विभिन्न कृतिहरूका माध्यमबाट विभिन्न सन्देश दिई अतुलनीय योगदान पुऱ्याएका छन् । त्यसैले उनलाई नेपाली साहित्यकाश चम्किला नक्षत्र भनि चिनिन्छ ।

परिच्छेद तीन

‘ऋतुविचार’ खण्डकाव्यका प्रत्येक विश्राममा अभिव्यक्त सामाजिकता

३.१ विषयप्रवेश

ऋतुविचार खण्डकाव्य कवि लेखनाथ पौड्यालको प्रकृति वर्णन गरिएको उत्कृष्ट काव्य हो । यसमा ६ खण्डमा विभाजित गरी ६ ऋतुहरूको वर्णन गरिएको छ । ६ ऋतुहरूको नामसँगै विचार शब्द कविले जोडेका छन् । यस परिच्छेदमा प्रत्येक खण्डमा अभिव्यक्त सामाजिकता विश्लेषण गरिएको छ । प्रकृतिसँगै कही सिधै त कहीं प्रतीकात्मक रूपमा समाज चित्रणलाई यसमा चर्चा गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२ वसन्तविचारमा सामाजिकता

वसन्तविचारमा वसन्त ऋतुको वर्णन गरिएको छ । यसमा जम्मा १०१ श्लोक रहेका छन् जसमा १०० श्लोक अनुष्टुप छन्द र अन्तिमको एक श्लोक मालिनी छन्दमा रचना गरिएको छ । वसन्त विचारको सुरुवात कविले ‘श्री गौरीशङ्कराभ्यान्नमः’ अथ लेखी गरेका छन् भने अन्त चाहि ‘इति वसन्त-विचार’ लेखी गरेका छन् । जाडो हटेर गर्मी सुरु हुने चैत्र र वैशाखलाई वसन्त ऋतु भनिन्छ । वसन्त ऋतु ऋतुहरूको राजा हो भनी कविले प्रकृति, पशुपन्ध्रीको वर्णनसँगै समाजको पनि सुन्दर वर्णन गरेका छन् । वसन्त ऋतुमा पुतली, भँमरा, माहुरीहरू फूलको रस चुस्न डुल्छन् भन्ने कुरालाई कविले प्रतीकात्मक रूपमा यसरी व्यक्त गरेका छन् :-

गुणीका गुण भै सारा रसधारा चुमीकन ।

भूँभूँ गरी उडी-दिन्छ स्वार्थी भ्रमरको गण ॥

(वसन्त विचार, श्लोक ४५ पृ. ६)

माथिको श्लोकमा जसरी वसन्तऋतुमा लोभी भँमराहरू पुतली र माहुरीहरू अनगिन्ति फूलका रसहरू चुसेर उडी उडी भाग्छन्, चुसिएको फूललाई भुलिदिन्छन् । त्यसरी नै समाजमा पनि अवगुणी, स्वार्थी र लोभी व्यक्तिहरू गुणीका रसधारा चुसेर खान्छन्, गुणीको भलो, उपकार र सहयोग लिएपछि तिनलाई चटकै भुलिदिन्छन् र वेवास्ता गर्छन् भन्ने भाव प्रकट भएको छ ।

यसैगरी ग्रामीण जनजीवन झल्काउने अर्को श्लोक यस्तो रहेको छ :-

साना ऐसेलुका दाना टिपदा ती टपाटप ।

ग्रामीण नारी सम्झन्छन् कानमा सुनका टप ॥

(वसन्त विचार श्लोक ६३, पृ. ८)

प्रस्तुत काव्यांशमा कविले वसन्तमा पाखाभरी पहिलै ऐसेलु पाकेको देख्दा ग्रामीण महिलाहरूले सुनको टपको परिकल्पना गर्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । ऐसेलुका दाना टिपदा वा देख्दा ग्रामीण अभावग्रस्त महिलाहरूको जनजीवनले आफ्नो कानमा सुनको टपको कल्पना गर्ने कुरा कविले श्लोक मार्फत व्यक्त गरी अभावपूर्ण समाजको चित्रण मार्मिक ढङ्गले गरेका छन् ।

यसरी समाजको प्रतिनिधित्व गर्ने अर्को श्लोक यस्तो रहेको छ :-

हिलैमा भ्यागुता बस्छ हिलैमा कमल-स्थिति ।

स्थानले मात्र के गर्नु भिन्नै छ गुणको गति ॥

(वसन्त विचार, श्लोक ९९, पृ. १२)

प्रस्तुत श्लोकमा कविले प्रकृतिको वर्णनमा प्रतीकात्मक रूपमा समाजको वर्णन गरेका छन् । समाजलाई हिलोको संज्ञा दिँदै, भ्यागुतालाई समाजमा बस्ने स्वार्थी, लोभी, अवसरवादी व्यक्तिहरूलाई जनाएका छन् भने समाजमा बस्ने गुणी, उपकारी, सहयोगी, समाज विकासमा अग्रसर व्यक्तिहरूलाई कमलको संज्ञा दिएका छन् । स्थानले फरक पाउँन फरक पार्ने गुणले हो भन्ने कुरालाई ओजपूर्ण तरिकाले व्यक्त गरेका छन् ।

यसरी वसन्त विचारमा कवि पौड्यालले सुन्दर प्रकृति वर्णन संगसंगै मानव समाजको वर्णन गरेका छन् । समाजमा मानिसहरू वसन्ती वासनादार फूलहरूभैँ सहयोगी छन् भने कोही लोभी भँमरा जस्तै स्वार्थी पनि छन् भनी प्रतीकात्मक रूपमा समाजको वर्णन गरेका छन् ।

३.३ ग्रीष्मविचारमा सामाजिकता

कवि लेखनाथ पौड्यालले ग्रीष्मविचार शीर्षक दिई ग्रीष्म ऋतुको वर्णन गरेका छन् । जेष्ठ र आषाढ महिनालाई ग्रीष्म ऋतु भनिन्छ । यस ऋतुको वर्णनमा कविले १०१ श्लोक सिर्जना गरेका छन् । जसमा १०० श्लोक अनुष्टुप छन्द र अन्तिमको एक श्लोक मालिनी

छन्दमा रचना गरिएको छ । ग्रीष्म विचार सुरु गर्दा कविले 'अथ' लेखेका छन् भने अन्त्य गर्दा 'इति ग्रीष्म विचार' लेखेका छन् । सूर्य मध्य आकाशमा पुगेपछि प्रचण्ड गर्मी सुरु हुने र यस ऋतुमा प्रकृतिमा आउने विभिन्न उथलपुथल सँगै मानव समाजमा पनि विभिन्न परिवर्तन आउने कुरा कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :-

वैलाये घामले राम्रा भरिला पुष्प-पल्लव ।

दारिद्र्यले डढायेका दुःखी भै गत-गौरव ॥

(ग्रीष्म विचार, श्लोक ५९, पृ. १९)

प्रस्तुत श्लोकमा ग्रीष्म ऋतुको उत्पात गर्मीले वसन्तमा भरिला भएका फूलहरू र टुसाएका पल्लवी मुनाहरू वैलाएर सकिए भै समाजका दीनहीन व्यक्तिहरू गरिवीले खान-लाउन नपाई दुःखी छन्, नीरस छन्, अभावले र दारिद्र्यले डढाएका छन् र आफ्नो अस्तित्व गौरवलाई ओइलाएका छन् भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ ।

त्यसैगरी ग्रीष्म ऋतुमा कृषकहरूको व्यथालाई पनि कविले कलात्मक ढङ्गले यसरी व्यक्त गरेका छन् :-

खेतमा खेतिवालाका रमणी-जन हालमा ।

पैहन्छन् पसिना रूप मुक्ताऽऽभूषण भालमा ॥

(ग्रीष्म विचार, श्लोक ६५, पृ. २०)

यस श्लोकमा खेतीपाती गरी जीवन धान्ने किसानहरू बाह्रैमासे खेतीवारीमा नै व्यस्त हुन्छन् । ग्रीष्म ऋतुको प्रचण्ड गर्मीमा खेतवारीमा गर्मी नभनी पसिना रूपी आभूषण पहिरिएर रमाइलो मान्दै काम गर्छन् साथै आफ्नो पसिना श्रमसँग साटिरहेका हुन्छन् भनी कृषि प्रधान समाजको चित्रण गरिएको छ ।

यसरी विश्व समाजको प्रतिनिधित्व गर्ने अर्को श्लोक यस्तो रहेको छ :-

विहानी पखको राती मिल्छ जो शीतलो-पन ।

विश्वको त्यो उभिन्नामा भृण्डिएको छ जीवन ॥

(ग्रीष्म विचार, श्लोक ९७, पृ. २३)

माथिको काव्यांशमा कविले जब दिनभरिको प्रचण्ड गर्मीले उकुसमुकुस भएको मानव जीवन, रातभरिको बाफिलो वातावरणमा बाफिरहेका र पाकिरहेका मानव जीवनको शितलताको खोजीमा बल्ल विहानीपखको रातमा जुन शीतलता पाउँछन् त्यही शितलतामा मानव समाज लगायत विश्वनै अडेको छ र त्यही शितलताको आशमा विश्वसमाज भुण्डिएर बाँचेको छ भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् ।

यसरी ग्रीष्म ऋतु गर्मीको ऋतु हो । गर्मीले प्रकृतिलाई मात्र होइन मानव समुदायलाई पनि ठूलो असर पार्छ भनी कविले प्रकृतिको वर्णनसँगै विभिन्न बिम्ब र प्रतीकका रूपमा समाजको पनि वर्णन गरेका छन् ।

३.४ वर्षाविचारमा सामाजिकता

वर्षाविचारमा कवि पौड्यालको श्रावण र भाद्र महिना (वर्षा ऋतु) को वर्णन गरेका छन् । यस वर्णन कविले १०१ श्लोकमा गरेका छन् । जसमा १०० श्लोक अनुष्टुप छन्द र अन्तिमको एक श्लोक मालिनी छन्दमा रचना गरेका छन् । गर्मी सकिएर वर्षाको सुरु हुने यो ऋतुमा मेघले ठूलो गर्जनका साथ विजुली चम्काउँदै पानी पारी ग्रीष्म ऋतुले सुकाएको जमिनलाई हराभरा पारेसँगै सामाजिक जीवनमा पनि विभिन्न परिवर्तन आउने कुरा कविले व्यक्त गरेका छन् ।

अँध्यारो मुख लागेर मेघ लत्र्यो जती जती ।

उज्यालो खेतिवालाको चित्त हुन्छ उती उती ॥

(वर्षा विचार, श्लोक ९२, पृ. ३५)

प्रस्तुत काव्यांशमा कविले खडेरीले खाएको खेतबारीमा जब गड्याड गुडुड गरी कालो बादल उडी मेघ गर्जनका साथ पानी पर्ने संकेत हुन्छ तब खडेरीले निराश भएका कृषकहरू बालीनाली सप्रिने आशामा उज्यालो मुख लाएर वर्षाको प्रतीक्षा गर्छन् भन्दै कविले कृषि प्रधान समाजमा कृषकहरूको मर्मभाव व्यक्त गरेका छन् ।

यस्तै गरी अर्को श्लोक यस्तो रहेको छ :-

लोक भन्छ पुग्यो पानी किन्तु मेघ खन्याउँछ ।

यस्तै व्यक्ति महादानी लोकमा कहलाउँछ ॥

(वर्षा विचार श्लोक ४५, पृ. ३०)

प्रस्तुत श्लोकमा वर्षा ऋतुमा लोकलाई पानी पुगेपनि पानी नपरे हुन्थ्यो अब त पुग्यो भन्ने लोकको भाव बुझी मेघले पानी वर्षाइरहेभैँ समाजमा जो दानी छ, दीन-दुःखी, गरीब गुरुवालाई दान गरिरहन्छन् । समाजसेवा निरन्तर गरिरहने महान् व्यक्तिहरू जे आपत् विपत्तमा भैपरी आउने संकटलाई टारिदिन्छन् । त्यस्ता व्यक्तिहरूको नाम चलिरहन्छ भन्ने भाव व्यक्त भएको छ ।

त्यस्तै समाजका छुचा व्यक्तिको प्रतिनिधित्व गर्ने अर्को उदाहरण यस्तो छ :-

दायाँ बायाँ दुवै-तर्फ हान्दै खोला दगुर्दछन् ।

संसारमा छुचा यस्तै काममा अगि सर्दछन् ॥

(वर्षाविचार, श्लोक ५२, पृ. ३१)

प्रस्तुत श्लोकमा वर्षायाममा खहरे खोलाहरू वर्षाको साहारामा दायाँ बायाँ हान्दै र उर्लदै वगेजस्तै समाजमा छुच्चो, लोभी र कपटी मान्छेहरू मौपाए भने दायाँ बायाँ हात लम्काउने गर्छन् र छुच्चाइ बानी देखाउनेमा अधि सर्छन् भन्ने भाव व्यक्त भएको छ ।

यसरी वर्षा ऋतुमा वर्षाकै भेल पहिरो हुने र त्यही भेलसँग हुने मौसम परिवर्तनमा कविले समाज चित्रण गरेका छन् । पानी पर्दा धमिलो भल आए जस्तै समाजका मूर्ख र दूराचारीहरूले गुणीलाई पनि दोषपूर्ण बनाउँछन् । त्यस्तै समाजमा रहेको लोभीहरूले मौकामा हात लम्काउँछन् मौका पाए जोश देखाउँछन् भन्ने भाव कविले वर्षा विचारका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् ।

३.५ शरद्विचारमा सामाजिकता

शरद्विचारमा कविले आश्विन र कार्तिक (शरद् ऋतु) महिनाको वर्णन गरेका छन् । शरद् विचार वर्णन गर्दा १०१ श्लोकमा १०० श्लोक अनुष्टुप छन्द र एक श्लोक मालिनी छन्दमा रचना गरेका छन् । वर्षाको वहार सकिएर शरदको वहार शुरु हुँदा लोकमा (समाजमा) आनन्द छाउँदा प्रकृति, मानव, चराचुरुङ्गी, पशुपन्छी सबैमा खुसी र आनन्दको वातावरण छाउँछ भन्दै कविले शरद् ऋतुलाई आनन्दको धाम मानेका छन् र यही ऋतुमा नेपाली समाजमा चाडपर्वहरू आउने हुनाले मानिसहरू खुसी भएको कुरा व्यक्त गरेका छन् । यसरी शरद् ऋतुमा प्रकृतिको चित्रण गर्ने क्रममा नेपाली समाजको चित्रण कविले निम्न श्लोकबाट गरेका छन् :-

धेरै कालपछि मिल्दा मित्र-दर्शनको सुख ।

डुब्यो आनन्दमा लोक लगाई हँसिलो मुख ॥

(शरद् विचार, श्लोक ३, पृ. ३७)

माथिको श्लोकमा वर्षाको भरि र भेलले वाक्क भएका मानव जाति शरद् ऋतु सुरु भइ वर्षा रोकिँदा अति नै खुसी भएका छन् । मानौ वर्षादेखि भेट नभएको साथीसँग भेट भई खुसी भएजस्तै सामाजिक प्राणीहरू हसिलो मुख लगाइ शरद् ऋतुमा रमाइरहेका छन् भन्ने भाव व्यक्त भएको छ ।

शरद्मा नेपालीहरूको महान् चाडपर्व पर्ने हुनाले तिनै पर्वहरूको प्रतिनिधित्व गर्दै २ श्लोक निम्न रहेका छन् :

यै शरद्मा दशैं हाम्रो, यसैमा दीप-मालिका ।

यसैमा धान्य-सम्पत्ति, धन्य यो सुख-तालिका ॥

(शरद्विचार, श्लोक ९४, पृ. ४७)

माथमा जमरा माथी जमाइ गुण केशरी ।

नर-नारी जमेका छन् विजयाऽऽनन्दमा परी ॥

(शरद्विचार, श्लोक ९५, पृ. ४७)

माथि उल्लेखि दुई श्लोकमा शरद् ऋतुमा हिन्दु धर्माबलम्बी नेपाली समाजले मनाउने महान् चाड दर्श र तिहारको व्याख्या गरिएको छ । समाजमा दशैं र तिहारलाई धुमधामले मनाइन्छ । निधारमा टिका र शिरमा जमरा लगाई नारी पुरुष विजय आनन्दमा रमाउने गर्छन् । दुःख भुलेर सुख र खुशी साटासाट गरी मीठो मसिनो खाएर दशैं तिहार मनाउने गर्दछन् साथै धनधान्य लक्ष्मीको पुजा गरी घर-घरमा धनसम्पत्ति र सुख भिँयाउँछन् भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ ।

यसरी शरद् ऋतु जताततै खुसी खुसीयालीको ऋतु भएको कुरा कविले व्यक्त गरेका छन् । यसै ऋतुमा नेपाली समाजमा चाडपर्व पर्ने र ती चाडपर्वमा नेपाली समाज अत्यन्त रमाउने कुरा कविले शरद् ऋतुका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् ।

३.६ हेमन्तविचारमा सामाजिकता

हेमन्तविचारमा हेमन्त ऋतु (मंसिर र पुष) को वर्णन गरिएको छ । यसमा जम्मा १०१ श्लोक रहेका छन् । जसमा १०० श्लोक अनुष्टुप र अन्तिमको १ श्लोक मालिनी छन्दमा रचिएको छ । हेमन्त विचार सुरु गर्दा कविले अथ लेखेका छन् भने अन्त्य गर्दा इति हेमन्त-विचार लेखेका छन् । हेमन्त ऋतुमा चिसो वहने, सबैलाई जाडोले अठ्याउने गर्छ । जाडोलाई हटाउन जताततै आगो बाल्ने गरिन्छ । यसरी ऋतु परिवर्तनसँगै सामाजिक जनजीवनमा पनि सकारात्मक र नकारात्मक परिवर्तन हुन्छ भन्दै कविले प्रकृति वर्णनसँगै निम्न श्लोक मार्फत् सामाजिक जीवनको पनि वर्णन गरेका छन् :-

हात गोडा सबै बाँधी भोक्रिन्छ जगतै सब ।

हुस्सुका माभ्रमा फुस्स हुन्छ कर्तव्य गौरव ॥

(हेमन्त विचार श्लोक ५२, पृ. ५५)

प्रस्तुत श्लोकमा चिसोले गर्दा मानवीय जनजीवनलाई ठूलो प्रभाव पारेको हुन्छ । हात खुट्टा बाधेर कुक्कुक् परेर सबै बस्छन् । जाडोले कतै चल्ने केही गर्ने हिम्मतै हुँदैन । हात गोडा चिसोले कठ्याङ्ग्रिन्छ र कामतमाम हुस्सुसँगै फुस्स हुन्छ । अतः कविले चिसो र हुस्सुले गर्दा सबै भोक्रिएर बसेका छन् र आफ्नो कर्तव्य नै भुलेका छन् भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् :

त्यस्तै अर्को श्लोक यस्तो छ :-

दुःख दुर्भाग्यको धारो ठण्डीमा उग्र-रूपमा ।

खनिदो छ कठै ! रातीमा लगातार गरीवमा ॥

(हेमन्तविचार, श्लोक ७६, पृ. ५७)

प्रस्तुत श्लोकमा ठण्डीको उग्र रूप समाजका दीन, दुःखी गरीवलाई दुर्भाग्यको धारो नै हो । त्यही ठण्डी नै रातभरी गरिवमाथि खनिरहन्छ । ठण्डी र चिसोले समाजका धनी मानिलाई भन्दा गरीव गुरुवालाई बढी सताउने गर्छ । जबजब चिसोले उग्ररूप लिने गर्छ तब अभावले पिल्सिएका गरिव समुदायलाई चिसोले अति नै पिरोल्ने गर्दछ र कष्टले तिनीहरूलाई रात गुजार्नुपर्ने बाध्यता हुन्छ भन्ने भाव व्यक्त भएको छ ।

त्यस्तै अर्को श्लोक यस्तो छ :-

खलामा धानको दाँइ गर्न थाले धमाधम ।

दुःखीको पसिना-पूर्ण-फल्यो सारा परिश्रम ॥

(हेमन्तविचार, श्लोक ९७, पृ. ६०)

माथि उल्लेखित श्लोकमा कृषकहरूले लगाएको बालीनाली पाकेको छ, धान खलामा राखेर धुमधाम सित दाँइ गर्न थालेका छन् । परिश्रमको फल स्याहार्न व्यस्त छन् भनी हेमन्त ऋतुमा खेती किसानीहरूले बाली भित्र्याउने मौसम रहेको र यही मौसम नै कृषकहरूको बाली भित्र्याउने फलदायी मौसम रहेको कुरा व्यक्त गरिएको छ ।

यसरी हेमन्त विचारमा कविले हेमन्त ऋतुको चर्चासँगै सामाजिकताको विश्लेषण गरेका छन् । चिसो मौसमले मानव र मानवेतर प्राणी सबैलाई सताउने गर्दछ । समाजमा कोही धनी र कोही गरिब रहेका हुन्छन् । ठण्डीले गरीबलाई निकै सताउँछ । मानव वस्ती दिनभरी पाहार तापेरै बस्छन् र आगो बालेर बस्छन् भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् ।

३.७ शिशिरविचारमा सामाजिकता

शिशिर ऋतुहरूमध्ये अन्तिम ऋतु हो । शिशिर ऋतुमा माघ र फागुन दुई महिना पर्छन् । कविले शिशिरविचार वर्णन गर्न १०१ श्लोक रचना गरेका छन् । जसमा १०० श्लोक अनुष्टुप छन्द र अन्तिमको १२ श्लोक मालिनी छन्दमा रचिएको छ । शिशिर विचार सुरुवात गर्दा कविले 'अथ' लेखेका छन् भने अन्त्य गर्दा 'इति शिशिर-विचार' लेखेका छन् । हेमन्त ऋतु र शिशिर ऋतुको छवि उस्तै उस्तै हुने कुरा कविले व्यक्त गरेका छन् । सिरसिर हावा चलने, चिसो हुने, हिउँ पर्ने, तुषारो पर्ने हुनाले यही मौसम परिवर्तनसँगै सामाजिक जीवनमा पनि अनेक परिवर्तन हुने कुरा कविले निम्न श्लोकमार्फत व्यक्त गरेका छन् :-

लुगामाथि लुगा खाप आगो ताप घरी घरी ।

'स्यू-स्यू-स्यू' नगरी तेसै के जाला माघको भरी ?

(शिशिरविचार, श्लोक ४३, पृ. ६६)

प्रस्तुत काव्यांशमा कविले सामाजिक जनजीवनलाई निर्देश गर्दै माघको भरी वा जाडोबाट बचनलाई न्यानो लुगा लगाऊ, आगो तापीरहनु, स्यू स्यू नगरी जाडो नै जाँदैन भन्ने सन्देश दिएका छन् । साथै कविले समाजमा धनी र गरिबको बसोबास रहेकोमा धनीलाई शिशिर यामको जाडो छेक्नलाई लुगामाथि लुगा खाप्नु पर्छ र बेला बेला आगो

तापिरहनु पर्छ भन्ने गरीवहरूको कस्तो हालत हुन्छ होला भन्ने प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति दिएका छन् ।

शिशिर ऋतुको एकअर्को श्लोक यस्तो छ :-

लामा लामा विरालीको गोडामा ताँती लाग्दछ ।

तैपनि घरमा मूसो असाध्यसित जाग्दछ ॥

(शिशिर विचार, श्लोक ४२, पृ. ६५)

प्रस्तुत श्लोकमा कविले प्रतीकात्मक रूपमा सामाजिक जीवनको गरिबीलाई चित्रण गरेका छन् । शिशिर ऋतुको जाडोले अगेनामा बसी गरीव, दीन-दुःखीहरू आगो तापेर खुट्टा भरी लामा लामा विराली पाछिन् तर उनीहरूको घरभरी अन्न नभएर मूसो दौडिरहन्छ र खानाको अभावमा उनीहरूको पेटमा पनि भोकको मूसा जाग्दछ भन्ने कारुणिक भाव व्यक्त भएको छ ।

ग्रामीण जनजीवन झल्काउने अर्को श्लोक यस्तो छ :-

दाउरा पातका निम्ति वन भित्र पसी-कन ।

ग्रामीण रमणी थाले 'शालैज्यू' गीत गाउन ॥

(शिशिरविचार, श्लोक ९१, पृ. ७१)

प्रस्तुत श्लोकमा कविले गाउँले जीवनको सुन्दर चित्रण गरेका छन् । घास, दाउराका लागि गाउँलेहरू वनजङ्गल जान्छन् र घास दाउरा काट्दा शालैज्यू गीत गाएर जङ्गल नै संगीतमय बनाउँछन् भन्दै गाउँले जीवनको दिनचर्यासँगै संस्कृतिको पनि सुन्दर चित्रण गरेका छन् ।

यसरी शिशिर ऋतु अत्यन्त जाडो हुने ऋतु हो । यस ऋतुमा हिउँ पर्ने, तुषारो पर्ने र सिरेटो चल्ने हुनाले सामाजिक जनजीवनलाई ठूलो असर पार्दछ र जाडोबाट बच्न मानिसहरूले विभिन्न उपाय अवलम्बन गर्नुपर्छ भन्दै कविले शिशिर ऋतुमा पनि सामाजिक परिवेश र रहन सहनको ओजपूर्ण चित्रण गरेका छन् ।

३.८ निष्कर्ष

ऋतुविचार कवि लेखनाथ पौड्यालद्वारा रचना गरिएको प्रकृति काव्य हो । यसमा ६ वटा ऋतुमा प्रकृति परिवर्तनसँगै मानव समाजमा आउने विभिन्न परिवर्तनहरूको वर्णन गरिएको छ । वसन्त ऋतुमा फूलहरू फूलने, मुना पल्लवीहरू वसन्ती वासनासँगै लहराउने भमरा, पुतलीहरू फिरफिर गरेसँगै मानव समाजमा पनि वसन्ती वासनाले छुने गर्दछ, फूलहरूसँगै लहराउँछन् । ऋतु परिवर्तनसँगै समाजमा पनि परिवर्तन आउँदछ । ग्रीष्म ऋतुमा गर्मीले राज गर्दछ, जताततै उत्पात वाफ चलिरहन्छ । त्यसैले मानिस र मानवेतर प्राणीलाई उठीबास लगाउँछ । रुखको छहारी खोज्दै, पानीको मुहान खोज्दै हिड्नुपर्ने अवस्था हुन्छ । त्यसैले ग्रीष्म ऋतुले पनि मानव समाजमा प्रभाव पारेको हुन्छ । वर्षा ऋतुमा मानव र मानवेतर प्राणीले जीवन दान पाउँछन् । ग्रीष्म ऋतुले सुकाएको शरिरलाई वर्षा ऋतुले भरिलो पार्दछ । प्रकृतिलाई हरियो बनाउँदछ, बालीनाली लगाउन साथ दिन्छ । मेघले पानी वर्षानाले पृथ्वीको मानवको हित हुने गर्दछ । शरद् ऋतुमा प्रकृति पनि आनन्दको हुन्छ । नेपाली समाजमा चाडपर्वको लहर चल्छ, समाजमा आपसमा एकता सद्भावको भावना विकसित हुन्छ । टिका, जमरासँगै धनलक्ष्मीको पूजाआजा गरी खुसी साथ चाडपर्व मनाउँछन् । हेमन्त ऋतुमा गर्मी हटेर जाडो बढ्ने गर्दछ । चिसो सिरेटो चल्ने, तुषारो पार्ने, ठण्डी बढ्ने हुनाले समाजमा बस्ने मानिसहरूले न्याना न्याना कपडा लगाई दिन काट्न बाध्य हुन्छन् । कृषकहरू खेतका बाली भित्र्याउन व्यस्त हुन्छन् । अधिक चिसोका कारण जताततै आगो बालेर बस्नुपर्ने अवस्था हुन्छ । शिशिर ऋतुमा हेमन्त ऋतुमा भन्दा भनै बढी चिसो हुने कठ्याङ्ग्रिएर बस्नुपर्ने, चिसो हावाले मुटु नै कपाउने, कतै कतै हिमपात हुने हुनाले समाजको जनजीवनमा ठूलो असर पार्दछ ।

निष्कर्षमा उल्लेखित ६ वटा ऋतुमा आउने विभिन्न परिवर्तनसँगै नेपाली समाजको जनजीवनमा पनि विभिन्न कोणबाट प्रभाव पर्ने हुनाले यिनै ६ वटा ऋतुसँग नेपाली समाजको अन्तरसम्बन्ध रहेको छ । ६ वटा भिन्न भिन्न ऋतुहरूमा मानिसको सामाजिक जीवन पनि भिन्न भिन्न तवरले परिवर्तन हुने हुनाले ऋतुविचारको विषयवस्तुमा सामाजिकता अन्तर्सम्बन्धित छ भन्न सकिन्छ ।

परिच्छेद चार

‘ऋतुविचार’ खण्डकाव्यमा नेपाली समाजको चित्रण

४.१ विषयप्रवेश

ऋतुविचार खण्डकाव्य नेपाली आधुनिक कालखण्डका परिष्कारवादी भावधाराका केन्द्रीय कवि प्रतिभा लेखनाथ पौड्यालद्वारा रचित एक प्रकृतिपरक काव्य कृति हो । यसको रचना वि.सं. १९७३ मा भएको हो । नेपाली समाज र मानव जगत्लाई मात्र विषयवस्तु बनाई खण्डकाव्य रचना गर्ने परम्परागत प्रवृत्तिलाई त्यागेर प्रकृतिमा हुने हावापानी र मौसमी वातावरणको हेरफेर तथा अदलबदललाई लिएर ऋतुविचार खण्डकाव्य रचिएको छ । खास गरी वर्षको एकपटक हुने ऋतु (हावापानी र समयको परिवर्तित रूप) परिवर्तन तथा त्यसबाट पर्ने मानवीय प्रभाव र ऋतुप्रतिको मानवीय सोचाइ, हेराइ र बुझाइको मूल केन्द्रीयतामा ऋतुविचार खण्डकाव्य निर्माण भएको छ । भिनो आख्यान संरचना तथा गहन भावमा आधारित यस खण्डकाव्यमा परिष्कारवादी स्वर, नैतिक चेतना, सामाजिक भावना, धार्मिक आध्यात्मिक स्वर तथा सांस्कृतिक पक्ष र सामाजिक जागरण तथा सुधारवादी भावको संयोजन रहेको छ । यिनै विविध विषयवस्तुको ज्ञान, चेतना, शिक्षा नैतिक व्यवहारिक ज्ञान तथा सामाजिक जागरणका स्वर प्रस्तुत गर्नु यस खण्डकाव्यको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

ऋतुविचार खण्डकाव्य प्रकृति वर्णनमा आधारित काव्य हो । यस काव्यको विषयवस्तु मूलतः प्राकृतिक रहेतापनि चेतना वा स्वर गुञ्जनका रूपमा सामाजिक, सांस्कृतिक एवम् नीति चेतनामूलक विषयवस्तुलाई निकै गम्भीर रूपमा समेटिएको छ । यो खण्डकाव्य पौड्यालको प्रकृतिपरक, परिष्कृत र परिमार्जित काव्य रचनाको रूपमा प्रकाशित भएको छ । सामाजिक विषयवस्तु, प्राकृतिक परिवर्तन तथा कवि प्रतिभालाई यस काव्यकृतिको प्रेरणा स्रोत मान्न सकिन्छ । अनुष्टुप छन्दमा रचिएको यस काव्यकृतिमा वर्षका ६ ऋतुहरू- वसन्त ऋतु, ग्रीष्म ऋतु, वर्षा ऋतु, शरद ऋतु, हेमन्त र शिशिर ऋतुहरूको सौन्दर्यपूर्ण वर्णन गरिएको छ ।

मानव समाजका विविध पक्षहरू, कार्य-घटना, प्रभाव आदिलाई आख्यानको वर्णन विषय बनाइएको उक्त कृतिमा मूलतः प्रकृति वर्णन तथा सामाजिक, सांस्कृतिक चेतनाको

स्वर अभिव्यक्त भएको छ । यिनै चेतना काव्यमा के कसरी कुन रूपमा प्रस्तुत भएको छ भनी सामाजिकताको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यस अन्तर्गत ऋतुविचारको सामाजिकताअन्तर्गत नेपाली समाज जाति, वर्ग, धर्म संस्कृति, दर्शन, आर्थिक अवस्था, युगचेतना, राजनीति, नैतिक दृष्टान्त आदिको बारेमा शोधनिष्ठ विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

४.२ 'ऋतुविचार'मा नेपाली समाज

ऋतुविचारको आख्यान परिवेशगत पृष्ठ नेपाली समाज र सम्बद्ध सामाजिक परिवेश रहेको छ । ऋतुविचारमा प्रकृतिका सुन्दर दृश्य चित्रणका साथै सामाजिक विषयवस्तुको विविधतामय चित्र उतारिएको छ । सामाजिक जीवनको गहिराइसम्म पुगेर नेपाली समाजको वास्तविकता उजागर गरी समाजलाई जसरी प्रकृतिमा हुने परिवर्तनले सफा, सुन्दर, आकर्षक र हरियाली बनाई सुरम्य प्रदान गरेको छ, त्यसैगरी नेपाली समाजमा तत्कालीन विद्यमान कुसंस्कृति, कमजोरी तथा विकृतिहरूलाई हटाई सुधार तथा आदर्श संस्कृति एवम् नेपाली समाजको परिकल्पना यस ऋतुविचार काव्यको समाज चित्रणमा गरिएको छ । यसरी हेर्दा यस काव्यको समाज नेपाली जाति, वर्ग, सम्प्रदाय र विविध भूगोल, समाज र संस्कृति भित्रकै रहेका छन् । समाज विकासका चरणलाई हेर्दा आधुनिक नेपाली समाज मानव विकासका प्रारम्भिक चरण, मध्ययुग तथा आधुनिक युगसम्म आइपुगेको देखिन्छ । यस आधारमा हेर्दा ऋतुविचारको समाज आधुनिक अर्थात् वि.सं. १९७३ तिरको नेपाली समाजको परिष्कृत एवम् सभ्य र सुसंस्कृत मानवीय चेतनाबाट उन्मुख रहेको देखिन्छ । श्रृङ्गारिक भावधारा र त्यसको प्रभावबाट मुक्त हुँदै कवि/काव्यकारहरूले साहित्य सिर्जना गर्न थाल्दछन् भने समाजमा पनि मानिसका जीवनको यथार्थता तर्फको चिन्तन, परिष्कार-नवीनताप्रतिको रुचि र आकर्षण, मनोरञ्जनात्मक, तिलस्मी र जादुमय काव्य तर्फको विमुखता जस्ता कुराहरूले समाज सुधार तथा आदर्शको मार्ग अपनाउन थाल्दछन् । अतः यस युग चरणका नेपाली समाज आधुनिक चिन्तन र नवीन शैलीशिल्पबाट परिष्कृत वा परिमार्जित हुन पुगेको छ ।

यस क्रममा समाजका विविध पेशा, संस्कृति, संस्कार, नीति चेतना, विचार, मूल्य मान्यतामा आधारित भावहरू ऋतुविचारको समाजचित्रण सामाजिकताको विश्लेषणमा

गरिएको छ । तत्कालीन नेपाली समाजको प्रतिबिम्ब झल्काउने केही काव्य अंशलार्थ तल प्रस्तुत गरिएको छ-

रस वेतनका लोभी यद्धा भ्रमर- शिक्षक ।

आफनू जीविका गर्छन् पढाई पुष्प - बालक ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ४६, पृ. ६)

माथिको काव्यांशमा नेपाली समाजको सजीव चित्रण प्रस्तुत गरिएको छ । तत्कालीन नेपाली समाजमा विविध पेशा अवलम्बन गर्ने मानिसहरू बस्ने गरेका, ती मध्ये कोही कृषि, पशुव्यवसाय, मजदुर, व्यापार तथा कोही शिक्षण पेशामा आबद्ध भएका देखिन्छन् । खासगरी त्यसबेलाको नेपाली समाजमा शिक्षा र ज्ञानको चेतना विकास र विस्तारका निम्ति शिक्षकहरूले बालबालिकाहरूलाई नैतिक तथा सैद्धान्तिक ज्ञान दिन्थे । पदप्रतिष्ठा र पैसाको लोभमा परी उनीहरू फुलजस्तै सुन्दर, कलिला बालबालिकालाई पढाएर शिक्षाको ज्योति छर्दै उज्ज्वल भविष्यको आधार निर्माण गर्दथे । यसरी तत्कालीन नेपाली समाज कृषि, पशुपालन, व्यापार लगायत शैक्षिक रूपमा पनि विकसित थियो भन्ने कुराको वास्तविकता काव्यमा उद्धृत अंशबाट स्पष्ट हुन्छ ।

यसैगरी नेपाली समाज कृषिमा आधारित समाज हो । यहाँ अधिकांश मानिसहरू कृषि तथा पशुपालन व्यवसायमा आश्रित छन् । कृषि पेशाले नै यहाँका दैनिक आवश्यकता पूर्ति गरेको छ । हिमाल, पहाड र तराई सबैतिर यस पेशालाई अँगालेको पाइन्छ । पेशागत रूपमा, फुर्सद समय सदुपयोगका रूपमा वा सौख्यका रूपमा यस पेशालाई मानिसले आफ्नो कर्मक्षेत्र बनाएको देखिन्छ । तत्कालीन समाज खासगरी उद्योग व्यवसाय वा जागिर भन्दा कृषि पेशामा नै आश्रित रहेको यथार्थ काव्यको सरस एवम् भावपूर्ण अभिव्यक्तिबाट व्यक्त हुन पुगेको छ ।

बैँसी हिउँदमा भर्छ वर्षामा लेख पस्तछ ।

पहाडिया गृहस्थी भैंँ क्रौञ्चको श्रेणि बस्तछ ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ९४, पृ. ११)

माथिका काव्यांशमा नेपाली श्रमजीवी किसानहरूको दिनचर्या र दुःख कष्टको प्रतिबिम्ब प्रस्तुत भएको छ । नेपालको पहाडी भू-भाग र हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने

नेपालीहरू खेती गर्न हिउँदमा बेसी भर्ने र वर्षायाममा लेक बस्ने जीवनचर्याको कारुणिक भाव समेत व्यक्त हुन पुगेको छ । त्यसैगरी प्राणीहरू पनि पहाडका गृहस्थीभैँ समूह वा हुलमा मिलीजुली बस्तछन् भन्ने कुरा व्यक्त भएको छ । यसरी नेपाली समाज श्रम र पसिनामा बाँचेको छ । कृषि पेशा र जटिल जीवनशैलीको मार्मिक उद्घाटन गर्नुमा ऋतुविचारको सामाजिकता भित्र नेपाली समाजको सजीव चित्रण प्रस्तुत भएको छ ।

यसैगरी नेपाली कर्मचारी वर्गका मानिसले आफ्नो स्वार्थका निमित्त ठूलाबडा र हाकिमहरूलाई गर्ने सेवा, चाकरी प्रथाको समाजलाई सामाजिकता भित्र अध्ययन गर्न सकिन्छ । निम्न वर्गका कर्मचारीहरूले चाकडी गरेकै भरमा विर्तावाला, सामन्त, शासकहरूले जग्गा जमिन दिने, बहुवा हुने, सुख-सुविधा र उच्च ओहोदामा पुग्ने जस्ता तत्कालीन सामाजिक राजनैतिक तथा प्रशासनिक कमजोरी एवम् दुष्प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य समेत गरिएको पाइन्छ । ऋतुविचार काव्यमा चाकडियाहरूलाई विर्ता दिने परिपाटीको नराम्रो संस्कारप्रति व्यङ्ग्य भाव प्रकट गरिएको काव्यको एक अंश यस्तो छ -

गुलाफको लगायेर विधिले लाल-मोहर ।

दियेको हो कि वा वाग भृङ्गकै भोग-खातिर ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ४८, पृ. ६)

उपर्युक्त व्याञ्जनात्मक अभिव्यक्ति नेपाली समाजका निम्न वर्गीय, कर्मचारी तथा सर्वसाधारण नागरिकहरूले ठूला वडाप्रति गर्ने चाकरी र सेवाको प्रतिबिम्ब स्वरूप आएको छ । वसन्त ऋतुको सुन्दर बगैँचामा पाइने भँमरालाई बगैँचा भोग गर्न विर्ता स्वरूप दिएको प्रतीकात्मक भाव पनि काव्यमा उद्घाटन हुन पुगेको छ । अतः ऋतुविचार खण्डकाव्यमा सामाजिकता अध्ययनअन्तर्गत रहेको नेपाली समाज आधुनिक काल खण्ड अन्तर्गत परिष्कारवादी भाव धाराबाट विकसित, कृषि पेशामा आबद्ध, शैक्षिक पेशा तथा कर्मचारीवृत्ति वा चाकडी प्रथाबाट सञ्चालित र विकास भएको छ ।

४.३ 'ऋतुविचार'मा जाति

ऋतु विचारको जातीय पक्षलाई केलाउँदा नेपाली समाजका विविध जातिको मिश्रित अवस्था रहेको पाइन्छ । मूल रूपमा प्रकृतिको सौन्दर्य वर्णन गरिए तापनि त्यससँगै नेपाली समाजका विविध जाति र तिनसँग सम्बद्ध जीवन जगत्का विविध पक्षको चित्रण गरिएको

छ । ऋतुविचारमा नेपाली समाजका जातजाति लगायत धर्म, दर्शन, राजनीति, संस्कृति, लिङ्ग, इतिहास, नीतिनियम आदिको चेतना अभिव्यक्त भएको छ ।

‘ऋतुविचार’मा कविले समाजका व्यवहार र परम्परालाई प्राकृतिक परिवर्तनसँग ग्रहण गरेको देखिन्छ । उनले खण्डकाव्यमा मूल रूपमा प्रकृतिलाई वर्ण्य विषय बनाए तापनि गौण वा सहायक पक्षको रूपमा समाज चित्रणलाई लिएका छन् । विभिन्न जातजाति र तिनका पेशा, स्वभाव, आचरण व्यवहारलाई कविले काव्यमा निकै कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । ऋतुविचारका सामाजिकता अन्तर्गत समाजचित्रण र जातिगत पेशाप्रति अँगालिएको काव्यका केही अंश यस्ता छन् :

गन्धर्व जातिको यद्धा यद्धा किन्नर-जातिको ।

दिव्य गाना सिकेका छन् तिनले भाँतिभाँतिको ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ८०, पृ. १०)

माथिको श्लोकमा कविले देवताले गाउने सङ्गीत/गीत जस्तै गला र कलाले युक्त रहेका गन्धर्व (गाइने) जातिको सङ्केत गरेका छन् । जसले मानव जीवनका सुखदुःखलाई मीठा स्वरमा र कलात्मक रूपमा विभिन्न भाव बोकेका गीत गाएर नेपाली समाजलाई आनन्द प्रदान गर्दछन् भनिएको छ ।

यसैगरी ब्राह्मण जातिलाई दिनेश गरिएको एक नमुना अंश यस्तो देखिन्छ-

शनैः शनैः फिका परी अधिको तेजिलोपन ।

विप्र भैं दक्षिणाऽऽशामा लागे श्रीसूर्य लत्रन ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ४०, पृ. ४१)

यस श्लोकमा ब्राह्मण जातिप्रति सूक्ष्म व्यङ्ग्यको भटारो हानिएको छ । साँभमा अस्ताउन लागेको सूर्यको फिका प्रकाशसँग दक्षिणा (पैसा) कम पाएको ब्राह्मणको मलिन मुख हुन्छ । उनीहरू बेखुशी हुन्छन्, उनका आत्मा असन्तुष्ट हुन्छ, भन्ने भाव यहाँ प्रस्तुत भएको छ । यसरी ऋतुविचारमा जातीय चित्रण भएको पाइन्छ ।

यसैगरी नेपाली प्राणी जीवनको चित्रणको एक नमूना अंश यस्तो छ :-

मानी त्यो हंसको श्रेणी पुग्यो मानसरोवर ।

अपमान जहाँ हुन्छ वहाँ को वास गर्छ र ?

(ऋतुविचार, श्लोक ८४, पृ. ३४)

माथिको श्लोकमा आनन्द मानेर बस्ने हाँसको जातीय स्वभावको वर्णन गरेका छन् । जसरी हाँसहरू अरूबाट धपाउँदा आफ्नो सुरक्षाको निम्ति तलाउ वा नदीको पर गइबस्दछन्, त्यसैगरी अरूलाई हेला र तिरस्कार गर्नेका सामु कोही पनि बस्दैन भन्ने विचार यस काव्यांशमार्फत व्यक्त भएको छ ।

यसरी नै ऋतुविचारमा वनमा सुन्दर पङ्खा फिँजाइ नाच्ने मयूरको सङ्केत पनि काव्यमा गरेका छन् । जस्तै :

मेघको शब्द सुन्नाले प्रेमले दङ्ग भैकन ।

थाले मयूरका भाले नाची नाची कराउन ॥

(ऋतुविचार, श्लोक-८६ पृ. ३४)

यस श्लोकमा कविले वर्षा ऋतुमा परेको पानीको मौसममा हरियाली जङ्गलमा बलेको मयूर पनि खुसीको प्रफुल्ल हुन्छन् । आकाशमा गड्याङगुडुडु गर्दै मेघ वा बादल गर्जिए पछि मयूरको भाले खुशी र हर्षले नाच्ने गर्छ । कविले वर्षा ऋतुको प्रकृति अनेक प्राणीको निम्ति रमणीय छ । यसले सबैलाई आनन्द प्रदान गर्छ भन्दै मानव लगायत मानवेतर जाति मयूरको उमङ्गलाई कलात्मक रूपमा स्पष्ट्याएका छन् ।

यस्तैगरी काव्यमा मानवेतर जाति लामखुट्टेबाट बच्न मानिसलाई सचेतता प्रदान गर्दै वर्षायामको आकाशमा ड्याम्म बादल लागेको अवस्थाको चित्रण गरिएको काव्य एक अंश -

लामखुट्टे रोकनालाई मेघ रूपी ठूलो भुल ।

हाले कि दिननाथैनै छोपी टम्म नभस्तल ?

(ऋतुविचार, श्लोक ९३, पृ. ३५)

यस पद्यांशमा कविले वर्षा ऋतुमा आकाशमा लागेको बादललाई मानिसले लामखुट्टेको टोकाइबाट बच्न हालेको भुल हो कि भन्ने शङ्का भाव व्यक्त गरेका छन् । यसले गर्दा यहाँ उत्प्रेरणा अलङ्कारको समेत सुन्दर प्रयोग हुन पुगेको देखिन्छ ।

यसप्रकार ऋतुविचारको जातीय चित्रणमा मानव जगत्का विविध जातिदेखि मानवेतर जातिको समेत मिश्रित एवम् कलात्मक प्रयोग गरेका छन् । अतः ऋतुविचारको नेपाली समाजमा विभिन्न जातको विशिष्टता रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

यसैगरी ऋतुविचारमा नेपाली समाज र विविध जातीय पेशागत सामाजिक कार्यहरूलाई समेत स्पष्ट पारिएको छ । नेपाली समाज सामान्यतः भौगोलिक ग्रामीण परिवेशबाट निर्मित छ । जसका कारण उनीहरू खेती-किसानी गरेर आफ्नो दैनिक जीवन निर्वाह गर्दछन् । हिमालदेखि पहाड र तराई सबैको प्रमुख पेशा कृषि नै हो । त्यसैले नेपाललाई अहिलेसम्म कृषिप्रधान देशको नामले चिनिन्छ । गाउँ बेसीं, मेलापात, बर्मपर्म, दाउरा-घाँस, उकाली-ओराली गाउँले किसानका नित्यकर्म नै हुन् । कृषि कार्यकै निम्ति हिमाल र पहाडका किसानहरू लेक बेसी धाउने गर्छन् भन्ने कुराको सत्य उद्घाटन गरिएको छ । काव्यमा प्रस्तुत कृषक जीवनशैलीको सचित्र उतारिएको एक नमुना अंश यस्तो देखिन्छ -

गाम, बेसी गरी लम्बा विचरा ती चरा सब ।

जीवन क्रमको शिक्षा स्पष्ट दिन्छन् सगौरव ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ९५, पृ. ११)

माथिको काव्यांशमा प्रकृतिचित्रणका साथै समाज चित्रण आएको छ । नेपाली समाज कृषिमा आश्रित छ । हिमालदेखि पहाड र तराईका समथर फाँटमा बालीनालीहरू लहलह भुल्ने गर्दछन् । हिउँद र वर्षा दुवै समय लेक-बेसी र उकाली-ओराली गर्दै खेती किसान गर्ने पहाडिया नेपाली ग्रामीण समाज र जातजातिको स्पष्ट झलक यस ऋतुविचारमा प्रतीकात्मक रूपमा देखाइएको छ ।

यसरी नै नेपाली समाजका केही बाठाटाठा, धनीमानी सामन्ती र स्वार्थी व्यक्तिहरूले प्रदर्शन गरेका गलत व्यवहारको पनि व्यङ्ग्यात्मक उद्घाटन गरिएको छ । समाजमा बस्ने सबै मानिसहरू असल र इमान्दार हुँदैनन् । कोही भ्रष्ट कोही चाकरीवाज अनि कोही मूर्ख-आडम्बरी प्रवृत्तिका हुन्छन् भन्ने कुराको पनि व्यङ्ग्य चित्र काव्यमा झल्किएको छ । यस्ता प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य गरिएको चारित्रिक सुधारवादी चेतना वा भावभूमिमा आधारित एक काव्य श्लोक यस्तो रहेको छ :-

कोही चहकिला पुष्प वासना नभये पनि ।

मूर्ख आडम्बरी जस्तै रूपमा छन् बडा धनी ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ३४, पृ. ५)

माथिको काव्यांशमा उद्धृत अभिव्यक्तिमार्फत् नेपाली समाजका केही व्यक्तिहरू पुष्प वासनाले धनी नभईकन मूर्ख र आडम्बरी प्रवृत्तिले धनी छन् । समाजमा आदर्श र बनावटी खोक्रोपन भिरेर हिँड्ने अनि आफूलाई राम्रो ठान्ने अहम् भावका मानिसहरू पनि समाजमा छन् । साथै कोही अरूका सेवा र चाकरीमा आफ्नो स्वार्थपूरा गर्ने फोस्रा र खोक्रा बौद्धिक समाजका मानिसहरू पनि तत्कालीन समाजमा रहेको यथार्थता कविले व्यञ्जनात्मक रूपबाट उद्घाटन गरेका छन् । अतः ऋतु विचारको सामाजिकताअन्तर्गत विविध जातजाति, धर्म सम्प्रदायमा पेशा, चरित्र, व्यवहार, मनोवृत्ति तथा सामाजिक संस्कार एवम् सामाजिक विविधताको सजीवन चित्र निकै रोचक, कलात्मक तथा व्यञ्जनात्मक तवरले उतारिएको छ ।

ऋतुविचार काव्य नेपाली समाजका बहुजातीय संरचनाले युक्त देखिन्छ । विभिन्न पेशा, धर्म र संस्कृतिमा आवद्ध जातीय स्वरूप काव्यभरि नै पाइन्छ । ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य, शुद्ध यी सबैको प्रतिनिधित्व काव्यमा हुन पुगेको छ । जसले गर्दा काव्यमा जातिगत विविधता तथा सांस्कृतिक र वैचारिक समानता समेत देखिएको छ । जातीय कोणबाट हेर्दा कविले चयन /वर्णन गरेका केही उदाहरण यस्तो देखिन्छ :-

ऋषि भैं गरदै शुद्ध मञ्जरीमय भोजन ।

रातैमा कोइली लाग्यो स्वर्गीय सुर साधन ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ६७, पृ. ८)

यसमा मानव जगत्का साधु/तपस्वी ऋषि मुनिको तपस्या रातमा कोइलीहरू मीठा गीत गाएर आनन्द लिन्छन् भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । तसर्थ यहाँ मनुष्यदेखि लिएर पंक्षी जगत्सम्मका जातिको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.४ 'ऋतुविचार'मा वर्गको स्थिति

नेपाली समाज बहुजाति, बहुभाषी, बहुसांस्कृतिक, बहुधार्मिक एवम् बहुवर्गमा आधारित विविधतामा एकता भएको हिन्दू सामाजिक सांस्कृतिक मुलुक हो । यहाँ विभिन्न वर्ग, पेशामा आबद्ध मानिसहरू पाइन्छन् । सामान्यतः निम्न स्तरका शोषित वर्ग र उच्च स्तरका वर्ग नेपाली समाजमा रहेको यस काव्यमा देख्न सकिन्छ । तिनका वर्गीय स्तरका आधारमा सामाजिक व्यवहार, मनोवृत्ति तथा क्रियाकलापहरू भिन्न भिन्न रहेका पाइन्छन् । यस आधारमा ऋतुविचारमा प्रयुक्त नेपाली समाजको वर्गीय चित्रणलाई यस अनुरूप हेर्न सकिन्छ-

४.४.१ निम्न वर्ग

श्रम, ज्याला, मजदुरी गरी न्यूनतम आय स्रोतमा आफ्नो दैनिक व्यवहार तथा घरायसी गुजारा चलाउन विवश श्रमिक समूहका मानिसहरू निम्न वर्गीय समूह अन्तर्गत पर्दछन् । यस आधारमा हेर्दा ऋतुविचारको अधिकांश नेपाली समाज निम्न वर्गका देखिन्छन् । उनीहरूको जीवनस्तर निकै कठिन र दुःखदायी देखिन्छ । ऋतुविचारमा केही महत्वपूर्ण काव्यांश निम्न वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने सन्दर्भमा आएका छन् । जस्तै :

गर्छन् विश्राम निर्धक्क बटुवा वृक्षका मनि ।

आडमा योग्य नेताको दुनियाँ भैँ सुखी बनी ॥ (ऋतुविचार, श्लोक १५, पृ. १४)

प्रस्तुत श्लोकमा कविले योग्य नेताको आडमा रहेर सुखी बन्ने व्यक्तिजस्तै उकाली ओराली गर्ने अर्थात् बाटोमा हिड्ने मानिसहरू स्वच्छ र शीतल रुखको छहारीमा बसेर आनन्द लिन्छन् भनेका छन् । यसमा वृक्षमुनिका बटुवालाई सफल र सम्पन्न नेताको संरक्षणसँगै सादृश्य गरिएको उपमा अलङ्कारको समेत विशिष्ट प्रयोग भएको देखिन्छ ।

नष्ट भो घामले गर्दा हावाको शीतलो पनि ।

रहन्थ्यो क्रोधका साथ दयाको आँकुरो किन ?

(ऋतुविचार, श्लोक २६, पृ. १४)

प्रस्तुत श्लोकमा कविले निम्न वर्गका श्रमिक किसान, मजदुरहरूलाई शोषण गरेर धनीमानीहरू चैन गरेका छन् । उनीहरूलाई गरिब, दरिद्र र दुःखीप्रति कुनै दया, मायाको

भावना छैन । जसरी प्रचण्ड घामले गर्दा हावाको शीतलपनलाई हराइदिन्छ, त्यसैगरी धनी, क्रोधी र घमण्डीहरूले तल्लो वर्गका मानिसहरूलाई हेप्ने र घृणाको नजरले हेर्ने गरेका छन् भन्ने व्यञ्जना प्रस्तुत भएको छ ।

कराउँदै घुमेको छ काकाकूल घरा-घरी ।

कान्ता खोज्न निस्केको पान्थको प्राण भैँ गरी ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ४७, पृ. १८)

प्रस्तुत श्लोकमा विपन्न गरिब नेपालीहरू आफ्नो भोक, रोग र शोकबाट मुक्ति पाउनको निमित्त समाज र राज्यसामु गुहार मागेका छन् । जसरी आफ्नी प्रेमिका हराउँदा वियोगले छट्पटिएर बटुवाले सारासँग आफ्नो बिलौना पोख्दछन् । यहाँ पानी खोज्न छट्पटिएको काकाकूल र प्रेमीका हराएको बटुवा बिच सादृश्य वा समानता दर्साउँदै निम्न वर्गका विपन्न मानिसहरूका अभाव र पीडाले भरिएको क्रन्दनप्रति सङ्केत गरिएको छ ।

निःशङ्क पिउँछन् पानी सिंहका साथमा मृग ।

एक-देशीयको हुन्छ दुःखैमा ऐक्य सम्भव ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ६६, पृ. २०)

प्रस्तुत श्लोकमा नेपाली समाजका निम्न वर्गीय श्रमिक किसानहरू कुनै विद्वेष नभएका हुन्छन् । सिंहका साथ बसेर मृगले निसङ्कोच पानी जस्तै दुःखैदुःखले भरिएको किसान श्रमिकहरू एउटै छत्रछायाँमा आफ्ना परिवारका साथ मिलेर बसेका छन् भन्ने विचार व्यक्त भएको छ ।

पहिले वन गर्मीले उसिनेको समान छ ।

डढेलो उसमा फेरि दुःखको के बयान छ ?

(ऋतुविचार, श्लोक ६०, पृ. २०)

प्रस्तुत श्लोकमा धनसम्पत्ति/आर्थिक अभावले ग्रस्त निम्न वर्गीय नेपाली समाजका मानिसमा दैवी समस्या आउनु, शोक, पीडा, दुर्दशा, मृत्यु, विनास आदि हुने गरेको तीतो यथार्थ प्रस्तुत गरिएको छ । दुःख र अभावले ग्रस्त विपन्न वर्गका नेपालीहरूलाई नै विभिन्न समस्याहरू थपिएका छन् भन्ने आशय कविले यहाँ व्यक्त गरेका छन् ।

यसैगरी ऋतुविचारका विभिन्न खण्डमा निम्न स्तरका वर्गका माध्यमबाट नेपाली समाजको सचित्र प्रस्तुत भएको देखिन्छ । यसैगरी निम्न श्लोकमा निम्न स्तरका शोषित वर्गका मानिसको कारुणिक स्वर अभिव्यक्त भएको देखिन्छ :

बिचरा बीच बाटाको जलशून्य कुवाकन ।

थाले पुलुक्क हेरेर आँशुले पूर्ण पारन ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ३९, पृ. १७)

प्रस्तुत श्लोकमा नेपाली समाजको ग्रामीण नारीहरूको कारुणिक संवेदना प्रकट भएको छ । आर्थिक अभावले विदेशिन पुगेका श्रीमान्ले पैसा कमाएर छिट्टै घर आउने खुसीको पर्खाइमा बेलेकी गृहणी/श्रीमतीले चाडपर्वको समयमा लाहेरहरू विदेशबाट आउलान् भनी बाटो हरेर बस्ने गरेको र आफ्नो श्रीमान्, छोरा आदिलाई नदेख्दा आफ्नो दुःखी कर्मप्रति धिक्कारेका विरह भाव व्यक्त हुन पुगेको छ । त्यसैगरी नारी प्रेम भावमा आधारित एक काव्यांश यस्तो छ-

अँध्यारो दिन देखेर चखेवी विचरी चरी ।

रुन्छे व्याकुलता-साथ रात्रिको भ्रान्तिमा परी ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ३९, पृ. २९)

माथिको श्लोकमा आर्थिक समस्याले ग्रसित गाउँले निम्न वर्गका पुरुषहरू आफ्नो घर व्यवहार चलाउन र केही पैसा जोहो गर्ने उद्देश्यले आफ्ना नवयौवना दुलही (श्रीमती) लाई पनि चटक्क भुलेर परदेशीन बाध्य हुन्छन् । तर तिनैका दुलही (प्रियसी) आफ्ना पति विदेशबाट छिट्टै आउने र धन कमाएर ल्याउने आशाको पर्खाइमा बाँचेकी हुन्छिन् भने श्रीमान् प्रतिको प्रेम प्रणयले पनि व्याकुल हुन्छिन् भन्ने भाव व्यक्त हुन पुगेको छ । अँध्यारो दिन देखेर जसरी वनकी चरी व्याकुल बन्दछे, त्यसैगरी यौवना गृहिणी रातमा आफ्ना जीवनसाथी साथमा नहुँदा विरहले छटपटिन पुगिन्छन् भनी चखेवीको विरहसँग सादृश्य गरिएको छ ।

त्यसैगरी नै निम्नवर्गीय कृषक समाजको प्रतिबिम्ब उद्घाटित अर्को एक काव्यांश यस्तो देखिन्छ :-

विहानी-पखको राती शीतको कुइरा-सित ।

अनौठाको मित्यारी छ रुने हाँस्ने क्रमै-सित ॥

(ऋतुविचार, श्लोक १२, पृ. ५०)

यस श्लोकमा नेपाल ग्रामीण किसान परिवारको दुःख-सुख र हाँसो खुसीको भाव व्यक्त भएको छ । जसरी प्रकृतिमा दिन रात हुन्छ, त्यसरी नै मानिसको जीवन पनि दुःख र सुखको क्रममा चलेको छ । आफ्ना श्रीमान श्रीमतीसँग बसेर श्रम गर्दा दुःखमा पनि सुख, शान्ति र हाँसो छाउँछ तर तिनै परिवार टाढा हुँदा मन विरहले दुख्ने गर्छ । यसरी आफूलाई हृदयदेखि नै माया प्रेम, आलिङ्गन गरेर जीवनको सर्वश्व दुःख भुलाइदिने तिनै आफन्त, प्रेमी, पति घर छोडेर परदेसिएपछि गृहिणीहरू विहान पखको रातजस्तै अँध्यारो र शीतको कुइरो जस्तै बन्न पुग्छन् । प्रेम मिलन र विछोड बिचमा अनौठो साइनो भएकोले मानिस दुःख सुखमा रुन र हाँस्न अनिवार्य छ भन्ने आशय कविको रहेको छ ।

त्यसैगरी अर्को एक नमुना अंश यसरी आएको छ :-

सुखीका सुखको साक्षी दुःखीको दुःख वर्धन ।

भुल्कन्छ रातमा भुल्का फुलाई खूप गर्धन ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ८५, पृ. ५८)

माथिको उक्त काव्यांशमा निम्न वर्गीय किसानको कारुणिक संवेदना अभिव्यक्त भएको छ । आफ्नो प्राण धान्न दिनरात श्रम गरेर रगत पसिना चुहाउनु पर्ने नेपालीको बाध्यता रहेको छ । धनीका साथी सुख नै हुन्छन् भने दुःखी गरिव श्रमिक किसानको साथी दुःख हुन्छ । यिनै दुःखले भिजेका आँसु रातमा खस्दा गर्धन समेत फुल्ने गर्दछ । दुःखीको जीवन सधैं निराशपूर्ण, अन्धकार, हृदयविदारक रहेको छ भन्ने विचार भाव यहाँ उद्घाटन भएको छ ।

यसरी नै अर्को एक दृष्टान्त यस्तो देखिन्छ-

मन्त्रले तन्त्रले हो वा लोक साँढै कमाउँछ ।

जगाई भोकको भूत रोग दासु धपाउँछ ।

(ऋतुविचार, श्लोक २४, पृ. ६३)

माथिको पद्यांशमा कविले मन्त्रले र तन्त्रले लोक डराएजस्तै विपन्न वर्गका मानिसमा देखापर्ने भोकको आवश्यकता टार्नको निम्ति रोगलाई समेत दास बनेर धपाउनुपर्ने विविशतालाई निकै मार्मिक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी निम्न वर्गीय चित्रणको व्यङ्ग्यात्मक वर्णन गरिएको छ । यसप्रकार ऋतुविचार काव्यमा नेपाली समाजका निम्न स्तरका शोषित वर्गका मानिसहरूको दृश्यचित्र भल्किएको छ । नेपाली निम्न वर्गीय श्रमिक किसानहरूको जीवन स्तरमा सुधार हुनुपर्ने आग्रह भाव समेत कविले वैचारिक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

४.४.२ उच्च वर्ग

ऋतुविचार काव्य नेपाली वर्गीय चित्रणमा आधारित छ । यहाँ निम्न वर्गका साथै उच्च स्तरका वर्गको भूमिका उल्लेख भएको देखिन्छ । खासगरी राजनीति, समाज, शिक्षा प्रशासन, आर्थिक पूँजीवादी तथा विविध रूपबाट निम्न वर्गका समाजप्रति गर्ने उच्च अभिजातवर्गका सामन्तप्रति व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति काव्यमा निकै घटलाग्दो तवरबाट गरिएको पाइन्छ । काव्यमा चित्रित केही महत्त्वपूर्ण काव्यांश वा श्लोकलाई उदाहरणको निम्ति निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै :

निकाली अग्निको ज्वाला आपसैमा भिडीकन ।

कुरुवंशी सरी थाल्यो वंश-श्रेणी विनाशिन ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ६८, पृ. २०)

माथिको काव्यांशमा उच्च वर्गको शासन सत्ता परिवर्तनको झलक प्रस्तुत गरिएको छ । नेपाली शासन आफ्ना पूर्णहरूको विनाश गरेर आफ्नो हातमा पार्ने दरवारिया राणाशासनको शासकीय विम्ब यहाँ प्रस्तुत भएको छ । शक्ति, सत्ता, पद-प्रतिष्ठा र अर्थोपाजर्नका निम्ति नेपाली उच्च वर्गीय व्यक्तिहरू आपसमा युद्ध गर्छन् । यसै क्रममा उल्लेखित राजनीतिक प्रतिच्छाया देखा परेको छ ।

यसैगरी उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व भएको अर्को नमुना यस्तो रहेको छ :-

पहिले पृथिवी-माथि वर्षदा जल दर्दरी ।

सुगन्धी बाफ निस्कन्छ, आनन्दोच्छ्वास भैं गरी ॥

(ऋतुविचार, श्लोक २३, पृ. २७)

प्रस्तुत काव्यांशमा पृथ्वीमा दर्करे वर्षा हुँदा सुगन्धको आनन्दमय वाफ चल्दछ, जुन निकै मीठो हुन्छ भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । यसरी नै उच्चवर्गले निम्न वर्गमाथि शोषण गरी राज गर्दा उनीहरू आनन्दले रमाउने गर्छन् भन्ने प्रतीकात्मक अर्थ पनि प्रस्तुत भएको देखिन्छ ।

यसरी नै उच्च वर्गको चित्रणमा आधारित एक नमुना अंश यसरी आएको छ :-

दिने मेघ सय्यो माथि, लिने खोला बगे तल ।

दिन लिनेको प्रत्यक्ष देखियो भेद उज्वल ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ४३, पृ. ३०)

यस काव्यांशमा कविले निम्न वर्गहरू हुनेखाने भनाउदाहरूबाट चुसिएर सबैतिरबाट भासिन पुगे भने धनीहरूले तिनलाई गिराउँदै तलतल पुऱ्याए । जसले गर्दा निम्न वर्गहरू कहिल्यै माथि उठ्न सकेनन् । वरु किन्ने र बेच्ने बिचको सम्भौता सरी उच्च वर्गबाट हेर्पिँदै, शोषिँदै गए भन्ने व्यङ्ग्यात्मकता प्रस्तुत हुन पुगेको छ ।

यसैगरी उच्च वर्गप्रति लक्षित अर्को एक नमुना यस्तो देखिन्छ :-

जरा खनेर खोलाले खसाले तीरका रुख ।

छोटाको आड लागेर मिल्दैन कतै सुख ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ५३, पृ. ३१)

माथिको श्लोकमा खोलाले खनेर जरा निकालेको प्राणहिन रुखको कुनै मूल्य नभए जस्तै निम्न स्तरका गरिब वर्गका मानिसबाट धनी वर्गले केही पनि नपाएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

यसरी नै उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने काव्यका एक नमुना अंश यस्तो छ :-

दुःख दुर्भाग्यको धारो ठण्डीका उग्र-रूपमा ।

खनिँदो छ कठै ! राती लगातार गरिबमा ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ७६, पृ. ५७)

यस श्लोकमा धनी वा उच्च वर्गले निर्धा वा निम्न वर्गीय मानिसप्रति गर्ने हेपाहा प्रवृत्तिको प्रतिबिम्ब भल्किएको छ । गरिबलाई सधैं थिचोमिचो गरेर सुखसयल गर्ने नेपाली उच्च वर्गीय मनोवृत्तिलाई यहाँ व्यङ्ग्यात्मक रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

यसैगरी काव्यमा वर्णित एक अर्को उदाहरण :-

दुःखीका दुःखको याद भये-देखी अलिकति ।

दैवले सब उल्टन्थ्यो तत्कालै सृष्टि-पद्धति ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ७७, पृ. ५७)

माथिको श्लोकमा निम्न वर्गका नेपालीप्रति उच्च वर्गका मानिसले गरेको शोषणको प्रतिच्छाया स्पष्ट देखिएको छ । धनी वर्गले निम्न स्तरका मानिसलाई सधैं शोषण गरिरहन्छन्, तिनीहरूप्रति अलिकति पनि दयाको भावना हुँदैन, यदि धनीहरूमा दुःखको मर्म थाहाँ हुदो हो त दैवले सृष्टि पनि उल्टिन पुग्थ्यो होला भनी व्यङ्ग्यात्मकता प्रस्तुत गरेका छन् ।

अतः ऋतुविचारमा नेपाली समाजको वर्गीय अवस्था विश्लेषणका क्रममा उच्च वर्ग र निम्न वर्गको विविध प्रतिबिम्ब भल्किएको पाइन्छ ।

४.५ 'ऋतुविचार'मा धर्म

ऋतुविचार काव्यमा मूलतः हिन्दू धर्ममा आश्रित नेपाली समाज देख्न सकिन्छ । ईश्वरीय सत्ता र अस्तित्वलाई स्वीकार गर्ने, ब्राह्मणलाई पुज्ने, दान, धर्म, सेवा, नैतिक मूल्य मान्यता र आचरणलाई पूर्णता पालन गरी मानव सेवामा रम्ने भाव बोकेका धार्मिक क्षेत्रका/वर्गका समाजको प्रतिबिम्ब यहाँ पाइन्छ । काव्यमा प्रयुक्त केही दृष्टान्तबाट यसलाई नियाल्न सकिन्छ । जस्तै :

साना-तिना सबैमाथि फैलियको छ गौरव ।

योग्यको आड पायेको बिग्रला को कहाँ कब ?

(ऋतुविचार, श्लोक १५, पृ. २)

यसमा सबै वर्ग र स्तरका मानिसको आफ्नो स्वाभिमान र गौरव हुन्छ, त्यसलाई धर्मले संरक्षण गर्छ । तसर्थ योग्यको वा विद्वत वर्गको सङ्गतमा भएका मानिस पनि कुनै समय विग्रन सक्छन् । तसर्थ धर्म र सत्यलाई भुल्न हुँदैन भनिएको छ ।

यसरी धर्म सम्बन्धी एक अर्को नमुना अंश :-

चिरिन्छन् जल-धाराले नलिनी-पत्र चर्चरी ।

दुर्वाच्य-वाण वर्षाले साधुको हृदयै-सरी ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ३६, पृ. २९)

माथिको काव्यांशमा कविले साधु-सन्त र ज्ञानीहरू धर्मको मार्गमा हिँड्छन् । जसरी नलिनीको पत्रलाई वर्षाको पानीले छिया-छिया बनाउँछ, त्यसैगरी दुर्वाच्यले साधुको हृदयलाई पीडा हुन्छ भन्ने भाव प्रकट भएको छ ।

यसरी नै धर्म सम्बन्धी एक अर्को नमुना यस्तो देखिन्छ :-

लोक भन्छ पुग्यो पानी किन्तु मेघ खन्याउँछ ।

यस्तै व्यक्ति महादानी लोकमा कहलाउँछ ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ४५, पृ. ३०)

प्रस्तुत श्लोकमा गरिव - दुःखी र असहायका निमित्त मानव सेवामा लाग्ने र तिनका निमित्त तन, मन र धनले सर्वश्व सेवा गर्ने व्यक्ति नै दानी र धर्मात्मा हो भन्ने भाव यहाँ प्रकट भएको छ । यसमा वर्षाको प्रशस्त पानीसँग महादानीहरूको दानलाई सादृश्य गरिएको छ । धर्म र परमसेवामा लाग्नुपर्ने विचार यहाँ अभिव्यक्त हुन पुगेको छ ।

यसैगरी अर्को एक नमुना यस्तो देखिन्छ :-

बडो उज्यालो आनन्दी भगवान् शङ्करै-सरी ।

हिमालमा पस्यो मेघ विश्व बाधा सबै हरी ॥

(ऋतुविचार, श्लोक १०, पृ. ३८)

माथिको काव्यांशमा शरद् ऋतुमा मेघहरू हिमालमा प्रवेश गरेर जगत्लाई गर्जन रूपी भयवाट मुक्ति दिन्छन् । जसरी भगवान् शङ्करले सबैलाई मनमा आनन्द र मुहारमा

कान्ति छर्छन्, त्यसैगरी शरद ऋतु पनि आनन्ददायक छ भन्दै भगवानसँग जोडेर धार्मिक आस्थाको भाव समेत काव्यमा प्रस्तुत भएको छ ।

यसरी नै अर्को एक नमुना यस्तो रहेको छ :-

नर नारी, लता-वृक्ष, पशु पक्षी तमामको ।

ढाँचाले स्पष्ट देखायो आनन्दी राज्य रामको ॥

(ऋतुविचार, श्लोक २०, पृ. ३९)

यसरी प्रस्तुत श्लोकमा जसरी रामको राज्य शान्त र आनन्द दायक हुन्छ, त्यसैगरी शरद ऋतुमा पनि जगतभरि नै स्वच्छ, सफा, शान्त र रमणीय हुन्छ भन्दै ऋतुलाई रामको न्यायिक राज्यसँग सादृश्य गराइएको छ । जसले गर्दा यहाँ धर्मको प्रत्यक्ष रूप देख्न सकिन्छ । यसप्रकार ऋतुविचारको समाजमा धार्मिक पक्षको सुदृढ र बलियो रूप चित्रण हुन पुगेको पाइन्छ ।

४.६ 'ऋतुविचार'मा संस्कृति

ऋतुविचार काव्यलाई हेर्दा यस भित्रको नेपाली समाजमा आर्य संस्कृतिको प्रशस्त प्रभाव रहेको देखिन्छ । ब्राह्मण जातीय समाज र तिनका विविध नैतिक-धार्मिक संस्कृति तथा हिन्दू धर्मका आचरण अनुकूलका शिष्ट सभ्य र आदर्श संस्कृतिलाई कविले टपक्क टिपेर काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् । केही महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक अंशलाई उदाहरण स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै :

नाट्य-शाला छ आकाश, नाचले विजुली नटी ।

ताल दिन्छ तबल्ची भैं मेध 'धाकिटि धाकिटी' ॥

(ऋतुविचार, श्लोक १७, पृ. २७)

यस श्लोकमा कविले नेपाली संस्कृतिका नाचगान, बजान आदिलाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । आकाशमा नाच्ने विजुलीलाई नर्तकीको उपमा दिई आकाश चाहिँ नृत्य मञ्च हो भन्ने भाव यहाँ प्रकट भएको छ । यसरी माथिको श्लोकमा आरोप-आरोप्यका रूपमा रूपक अलङ्कार समेत सिर्जना हुन पुगेको छ ।

यसरी नै संस्कृति चित्रणमा आधारित एक नमुना अंश यस्तो छ :-

कहाँ सूर्य, कहाँ तारा, कहाँ नक्षत्र-नायक ।
देखिन्छन् कालले गर्दा जुन्किरी नै भकाभक ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ४२, पृ. २९)

यस श्लोकमा कविले आकाशमा देखिने सूर्य, तारा, नक्षत्रको उज्यालो सँगै जुन्किरीहरू नायक जस्तै नाच्ने गर्छन् भनी नेपाली नृत्य संस्कृति जुन्किरीलाई विम्बको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसरी नै संस्कृतिको प्रयोग भएको एक अर्को नमूना अंश :-
रात्रि-सूर्पणखा काली अँध्यारो मुख लाउँदै ।
हिम रावणका साथ गर्छे मानू कुरा रुँदै ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ६२, पृ. ५६)

यस पङ्क्ति मार्फत् कविले नेपाली समाजको वैवाहिक संस्कार र दाम्पत्य जीवनका प्रेम-प्रणयमूलक भाव उद्घाटन गरेका छन् । यहाँ मानव जीवनलाई स्थिर र संयमित रूपमा अगाडि बढाउन नारी-पुरुष बिचको वैवाहिक सांस्कृतिक सम्बन्ध आवश्यक भएको र नेपाली समाज यिनै सामाजिक मर्यादा अनुरूप चलेको कुरा प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसैप्रकारले नेपाली समाजको सांस्कृतिक प्रतिविम्बन गरिएको एक नमूना अंश यस्तो देखिन्छ :-

हिमालय नदी रूप पुत्रीलाई धमाधम ।
यथेच्छ दिन लाग्यो कि पेवाको रूपमा हिम ?

(ऋतुविचार, श्लोक ५०, पृ. ६६)

माथिको काव्यांशमा शिशिरको चिसोमा हिमालका हिउँहरू पग्लिएर नदी बनेर बगेको प्राकृतिक चित्रण गर्दै विवाहमा छोरीलाई प्रशस्त दाइजो दिएर पठाउने नेपाली वैवाहिक संस्कृतिको दाइजो प्रथालाई उद्धृत गरिएको छ । यसरी काव्यका विविध अंशमा नेपाली समाज चित्रण भित्र नेपाली संस्कृति र आर्य सभ्यता कै प्रतिविम्ब देख्न सकिन्छ ।

अतः ऋतुविचारको नेपाली समाज विभिन्न जातजाति, वर्ग, पेशा, धर्म र संस्कृतिमा आधारित रहेको छ । ब्राह्मण, माभी, ऋषि जस्ता मानव जाती लगायत मानवेतर पशु, पक्षी

आदि यहाँ जातिको रूपमा आएका छन् । यसैगरी वर्गका रूपमा निम्न वर्गीय कृषक समाज र उच्च वर्गीय समाज रहेका देखिन्छन् । पेशाका दृष्टिले हेर्दा खेती किसान (कृषि पेशा) शिक्षण, गायन, पण्डित्याई आदि रहेका छन् । धर्मका आधारमा हिन्दू धर्म तथा संस्कृतिका कोणबाट हेर्दा आर्य संस्कृति नै प्रमुख बनेर आएको छ ।

४.७ 'ऋतुविचार'मा युगचेतना

ऋतुविचार खण्डकाव्यमा माध्यमिक कालीन युगीन चेतना अभिव्यक्त भएको छ । मोतीराम भट्टकालीन (१९४०-१९७५) को मुख्य समयअघि तथा आधुनिक युगको थालनी (१९७६ पछि) को पूर्वाद्धकालीन नेपाली समाजको कालखण्ड नै ऋतुविचार काव्यको युग वा समयावधि हो । यस अनुसार साहित्यकार बाँचेको क्षण, समय र त्यससँगै भोगेका सामाजिक जीवन, सांस्कृतिक मान्यता एवम् विश्वासमा आधारित अवधि नै युग हो । यिनै समयमा लेखकले भोगेका जीवनशैली, सामाजिक परिवेश तथा राष्ट्रिय शासनसत्ता आदिको प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष प्रभावबाट मानस पटलमा पर्ने छाप वा सामाजिक चेतना र त्यसबाट उत्पन्न वैचारिक जीवन दर्शन नै युगचेतना हो ।

यस आधारमा हेर्दा तत्कालीन नेपाली समाजमा देखिएका वर्गीय विभेद, सामाजिक असमानता, सांस्कृतिक जागरण, प्रगतिवादी स्वर मुखरित, शासक वा निरङ्कुश तन्त्रप्रतिको असन्तुष्टि, सामाजिक कुरीति, शैक्षिक शोषण, सामाजिक न्याय तथा निरङ्कुशताप्रतिको क्रान्ति, विद्रोह स्वर मुखरित, नैतिक-आध्यात्मिक चेतनाको विकास लगायत सामाजिक सुधार अनि मानवप्रेम विश्व बन्धुत्वको भाव सञ्चरण जातिप्रेम, वर्गीय समानता, न्याय र सुशासन, मौलिक अधिकारको वकालत तथा सामन्तवादी राणाशासनको अन्त्य जस्ता वैचारिक चिन्तन नै ऋतुविचारको युगचेतना हो । नेपाली समाजका विविध क्षेत्रमा देखिएका कमजोरी र विसङ्गतिप्रति रोष प्रकट गर्दै सभ्य, सम्पन्न र सुशासन युक्त समाज एवम् राष्ट्र निर्माणका सुसेली प्रस्तुत गर्नुमा कवि पौड्यालको तत्कालीन युगचेतना झल्किएको छ । खासगरी काव्यमा राणाकालीन समाजको युगीन चेतना प्रकट भएको छ । यसरी राणा शासनको निसासिँदो अवस्थामा पिँजडारूपी निरीह सुगा जस्तै नेपालीहरू बाँच्न विवश छन् । तिनको स्वतन्त्रता, मुक्ति र मौलिक अधिकारको स्वर अभिव्यक्त काव्यमा गरिएको छ ।

यसैगरी उच्च वर्गले निम्न वर्गप्रति गर्ने गरेको शोषणप्रतिको रोष तथा शोषित वर्गको मुक्ति र अधिकारको स्वर काव्यमा गुञ्जिएको पाइन्छ । त्यसैगरी शैक्षिक क्षेत्रमा हुने

गरेको बौद्धिक शोषणको अन्त्य हुनुपर्ने विचारलाई कविले निकै सशक्त रूपमा उठाएका छन् । यसरी नै सामाजिक सुधार तथा सांस्कृतिक पुनर्जागरणको स्वर काव्यमा जागृत भएको छ । कविले नेपाली समाज बिग्रदै गएको अनि सांस्कृतिक मूल्य मान्यता पनि ह्रास हुँदै गएकोमा चिन्ता र खेद प्रकट गरेका छन् । एवम् रीतले विज्ञान र प्रविधिले निम्त्याएका भौतिक क्षति (मानवीय तथा अन्य) प्रति गम्भीर चिन्ता व्यक्त गरी त्यस्ता विनाशाकारी वस्तुले विश्वमै भय, त्रास, अशान्ति, युद्ध, हत्या, हिंसा र रोष पैदा गराई मानव मस्तिष्कमा नै असर पुऱ्याएको कुरा व्यक्त गरेका छन् । मानिसहरू दिनप्रतिदिन स्वार्थ र प्रलोभनमा लाग्दै गएको अनि नैतिकता, मानवता, सांस्कृतिक मूल्य मान्यता तोड्दै गएकोले तिनको जगेर्ना गर्न नेपाली संस्कृतिको संरक्षणमा जुट्नुपर्ने चेतना प्रस्तुत गरेका छन् । अतः सुन्दर, शान्त, सभ्य र प्रेम सद्भावले युक्त मानव समाज अर्थात् नेपाली समाजको निर्माणको आकङ्क्षा अभिव्यक्त गरेका छन् । यिनै कुरा मूलतः ऋतुविचारको युगचेतना बनेर आएको देखिन्छ ।

ऋतुविचारमा प्रस्तुत युगीन चेतनाका केही महत्त्वपूर्ण श्लोकलाई यहाँ प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :-

पुगे शनै : शनैः सूर्य मध्य आकाशमा अब ।

देखाएर पराकाष्ठा उत्थान क्रमको सब ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ३, पृ. १३)

यस श्लोकमा कविले तत्कालीन राणासमाज र त्यसको सचित्र व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । जसरी सूर्य मध्य आकाशमा पुग्दा त्यसको तेज प्रचण्ड बन्दछ र सबैलाई गर्मीले छट्पटी तुल्याउँछ, त्यसरी नै राणाहरूका निरङ्कुशताले जनतालाई निकै पिऱ्साएको, उनमा पीडा भरिएको भाव प्रकट गरिएको छ । यो राणा शासकको पतनको उत्कर्ष रूप हो भन्ने चेतना कविले प्रस्तुत गरेका छन् ।

त्यस्तै एक उदाहरण यसप्रकार छ :-

तातो लपलपायेको रातो जिभ्रो भिकीकन ।

कराल काल लाग्यो कि लपक्कै लोक चाटन ?

(ऋतुविचार, श्लोक ७३, पृ. २१)

जसरी पृथ्वीभिन्नबाट कुनै अजङ्गको जीव निस्की तातो र रातो जिब्रो भिकेर पृथ्वी निल्ल लाग्दछ, त्यसैगरी राणाहरूले देश र जनतालाई काँचै निल्ले हुन् कि भन्ने आशय यहाँ व्यक्त भएको छ । यसरी तत्कालीन नेपाली जनता सुखी थिएनन्, अधिकारबाट बञ्चित थिए । आफूहरू माथिको ज्यादतीमा खुलेर बोल्न सक्दैनथे । जीवन मृत्युको सङ्घर्षमा बाँच्न विवश थिए भन्ने भाव यहाँ प्रस्तुत भएको छ ।

डढेलाले डढायेको वन देखिन्छ यो घरी ।

नवाबले प्रतापाऽऽग्नि सल्केको भारतै सरी ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ८१, पृ. २२)

माथिको श्लोकमा कविले नेपाली समाजलाई डढेलाले खाएको वन र राणाको ज्यादतीसँग मुस्किल भएको सादृश्य गराएका छन् । जसरी डढेलाले खाएको वन निराश, उदासिन, रुखो, सुख्खा, नराम्रो र कहालीलाग्दो देखिन्छ । त्यसरी नै तत्कालीन नेपाली समाज राणाहरूको साम्राज्य, एकाधिकार, मनलागी सत्तामत्ताले नेपालीको जीवन डरलाग्दो, नरमाइलो, दुःखी, नाजुक एवम् कारुणिक थियो । साथै शक्ति र शासनले दवाएको अनि एटम बमले त्रसित बनाएको भारतीय सङ्ग्राम जस्तै थियो भन्ने भाव व्यक्त भएको छ ।

कुल्चँदामा पनि गञ्ज पर्ने मूर्ख समानको ।

हिलो संसारमा निस्क्यो मूर्ति भैं अपमानको ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ६३, पृ. ३२)

यस श्लोकमा प्रतीकात्मक रूपमा राणाहरूलाई एउटा मूर्खको उपमा दिइएको छ । वास्तवमा तत्कालीन माध्यमिक काल/आधुनिक कालको प्रारम्भिक समय निकै कष्टकर थियो । जनताहरू शोषित र पीडित थिए । उनीहरू आफ्नै देशमा दासत्व जीवन जिउन विवश थिए । जसरी हिलोले मानिसको शरीर, वस्त्र आदिमा कलङ्क छाडिदिन्छ, त्यसरी नै राणाहरू सम्पूर्ण नेपालीहरूका निम्ति कलुषित दाग थिए । उनीहरूको अमानवीय शासन सत्ताबाट सम्पूर्ण नेपाली ग्रसित र अवाक थिए भन्दै तिनको पतन हुनुपर्ने वैचारिक एवम् युगीन चेतना प्रकट गरिएको छ ।

रङ्गमा रेशमै तुल्य ढङ्ग लोकै बिभाउने ।

रित्तो मखमली चुत्थो धूर्ते भन्न सुहाउने ॥ (ऋतुविचार, श्लोक ८४, पृ. ४६)

यस पङ्क्ति/श्लोक मार्फत् कविले राणाहरूको चारित्रिक मनोवृत्तिप्रति तीखो प्रहार गरेका छन् । नेपालीहरूको आँखाको कसिङ्गर मानिने राणाहरू र तिनका शासकीय प्रवृत्ति वास्तवमै देश र जनताद्रोही छ, तिनलाई जरैदेखि फाल्नुपर्छ अनि मात्र नेपालीहरूको हित र भलाई हुन्छ, अनि देश विकास हुन्छ भन्ने युगीन विचार यहाँ अभिव्यक्त भएको देखिन्छ ।

यसरी माथिका विश्लेषित श्लोकमार्फत् कविले नेपाली समाज, संस्कृति, दार्शनिक चिन्तन, सामाजिक सुधार, सांस्कृतिक पुनर्जागरण, वर्गीय समानता, सांस्कृतिक मूल्य मान्यता, स्वतन्त्र र न्यायपूर्ण सुशासन मानव प्रेम र विश्व बन्धुत्व सम्बन्धी चेतनाको स्वर गुञ्जाएका छन् ।

४.८ 'ऋतुविचार'मा आर्थिक अवस्था

नेपाली समाज निम्न आर्थिक अवस्थाबाट गुज्रिएको पाइन्छ । यहाँका अधिकांश मानिसहरू खेती किसान जन्य कृषि पेशामा आश्रित छन् । जसबाट खाद्यान्न उत्पादनमा फलदायी देखिए तापनि ती केवल जीवन धान्न नै ठिक हुन्छ । उनीहरूको आर्थिक स्रोत वा बाटोको रूपमा कृषिको अलावा पशुपालन, व्यवसाय, नोकरी (जागिर), उद्यम, सीप - स्वरोजगार तथा वैदेशिक रोजगारी रहेको पाइन्छ । यद्यपि लेखनीय युग हिजो आजको जस्तो सूचना, सञ्चार, ज्ञान-विज्ञान र प्रविधिबाट बामे सदैँ गरेको हुँदा निम्न वा अल्पसंख्यक नेपालीहरू मात्र आर्थिक उत्पादनमा तल्लीन रहेको देखिन्छ । जसले गर्दा श्रम गर्ने मानिसहरू र श्रममा लगाउने मानिसहरू शोषित र शोषक वर्गमा विभाजित देखियो । जसले गर्दा पूँजीपति, मालिक, भूमिपति, व्यापारी, उद्यमी, जागिरदारहरूको आर्थिक स्तर सुदृढ थियो भने श्रमिक वा निम्न वर्गीय किसानहरूको आर्थिक अवस्था नाजुक थियो । यसरी तत्कालीन नेपाली समाज वर्गीय विभाजनका दुई विपरित धारमा देखिएका हुँदा उनीहरूको आर्थिक अवस्था र जीवनशैलीमा पनि निकै भिन्नता पाइन्थ्यो ।

ऋतुविचारको विविध खण्डमा प्रस्तुत केही आर्थिक भलकलाई यहाँ टिपोट गरिएको छ :-

नगीचमा पुगी हेर्दा न त्यो चाँदी न त्यो जल ।

भल्कन्छ आँशुका साथै कठै ! दुर्भाग्यको छल ॥

(ऋतुविचार, श्लोक २३, पृ. १५)

प्रस्तुत काव्यांशमा कविले नेपाली समाजको आर्थिक सचित्र उद्घाटन गरेका छन् । नेपाली समाज आर्थिक रूपमा ग्रसित छ, नेपालीहरू आर्थिक अभावमा जीवन जिउन बाध्य छन् । श्रम, मेहनत र किसान पेसा नै उनीहरूको आम्दानीको मूल स्रोत हो । जसरी मरुभूमिमा टाढाबाट बालुवाका कणहरू निर्मल पानीमा टल्किएको चाँदी तुल्य देखिन्छन् तर त्यहीँ पुग्दा त्यसको रूप न चाँदी न जल नै रहन्छ, त्यो केवल भ्रम हो । त्यसरी श्रमजीवी किसानहरू भोलिका सुन्दर भविष्यको आशमा आज पसिना बगाउँदछन्, आफ्नो हाडछाला खियाउँछन् र समयसँगै जीवनको आयु घटाउँदै जान्छन् तर तिनीहरूका जीवनमा सधैं आँसुका फोहोरा छन् । अन्ततः यिनै कमाउँला, खाउँला, सुखसयलसँगै बाँचौला भन्दाभन्दै एकदिन मृत्युको मुखमा पुग्छन् भन्दै तिनका कारुणिक जीवनचित्र उतारिएको छ ।

त्यस्तै अर्को श्लोक यस्तो रहेको छ :-

निस्के धन-घटा फोरी देखाई भरिलो छवि ।

अविद्या -जाल तोडेको इलमी राष्ट्र भैं रवि ॥

(ऋतुविचार, श्लोक २, पृ. ३७)

यस श्लोकमार्फत कविले नेपाली कृषक समाजको श्रमिक जीवन र तिनको आर्थिक समृद्धिको काल्पनिक विम्बचित्र प्रस्तुत गरेका छन् । नेपालीको मुख्य पेसा श्रम अर्थात् कृषि हो । यहाँका मानिसहरू कृषिमा आश्रित छन् । उनीहरू आफू बाँचेर धर्तीमा अरूलाई बचाउँछन् । परिवार र राष्ट्रलाई पाल्दछन् । उनीहरू पौरखी छन्, कर्मठ हातहरूले पहाड, चट्टान, पर्वत, भिर पहरा पनि फोर्न सक्छन् र समथर मैदान र सुन्दर बगैँचा निर्माण गर्न सक्छन् । जसरी पौरखी, कर्मठ सूर्यले अविधारूपी अँध्यारो रातरूपी जाललाई तोड्न सक्छन्, श्रमिकहरू पनि देशलाई नयाँ मुहार दिने व्यक्ति हुन् भन्दै उनीहरूको कदर, स्वाभिमान र समृद्धिको स्वर प्रकट गरेका छन् ।

आर्थिक विपन्नताको प्रतिनिधित्व गर्ने श्लोक यस्तो रहेका छ :-

वनमा विरही बोली बोल्दछन् न्याहुली-चरी ।

चिरिन्छ परदेशीको दुःखी हृदय चर्चरी ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ८३, पृ. ३४)

यसैगरी माथि नेपाली समाजको आर्थिक विपन्नताको प्रतिनिधित्व गर्ने एक अंशको अन्तः वेदना प्रस्तुत भएको छ । आफ्ना प्रियसी, प्यारा केटाकेटी र माया स्नेहरूपी आमाबाबुलाई चटकक छोडेर परदेशिन बाध्य बनेका श्रमिक नेपालीको यथार्थता यहाँ भल्किएको छ । वनमा न्याउली चरी जब प्रियसीको यादमा दुःखी बन्दछे र ऊ विरहको भावमा बोल्दछे, तिनै निरश र विरहजन्य स्वर सुनेर परदेशी पनि आफ्ना आत्मीय प्रियजन सम्भेरेर दुःखी बन्दछ, निराश बन्दछ, व्याकुल बन्दछ र उसको छाती दुःखले चिरिन्छ भन्ने भाव यहाँ अभिव्यक्त हुन पुगेको छ । अतः नेपालीहरूको आर्थिक विपन्नता नै प्रियजनबाट टाढिएर हृदयलाई चोट पुऱ्याउन विवश प्रमुख कारण हो भन्ने विचार प्रकट भएको देखिन्छ ।

यसरी नै आर्थिक अवस्थालाई सङ्केत गर्ने एक अर्को श्लोक काव्यमा यसरी आएको देखिन्छ :-

काठ्ठियेर सदा रुन्छन् सारा वृक्ष-लताहरू ।

शीतका रूपमा आँशु चुहायेर धुरु-धुरु ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ४४, पृ. ५४)

माथिको श्लोकमा आर्थिक अवस्था सुधार्न आफ्ना मायालु प्रियजनलाई छोडी परदेशिन बाध्य भएका पुरुष-श्रीमान्प्रतिको सम्भना र तिनप्रतिको प्रेमभाव भल्किएको छ । आफ्ना प्रेमीहरू आउने बाटो हेरेर वनका न्याउली जस्तै विरह बनी बस्न विवश ग्रामीण निम्न आर्थिक अवस्थाका नारीहरूको कारुणिक मनोभाव यहाँ प्रस्तुत भएको छ । जसरी शिशिर यामको वृक्ष तलाहरू, पुस-माघको ठण्डीको शितले कठ्याङ्गिएर बस्दछन् त्यसरी नै नेपाली ग्रामीण नारीहरू/श्रीमतीहरू आफ्ना प्रिय/पतिको विछोडमा गहभरि आँसु चुहाएर रातभर नसुती बस्छन् । यसरी कविले परदेशीका पत्नी/आर्थिक विपन्न नारीहरू पति वियोगमा मुटुभरि पीडा सँगालेर बाँच्न विवश भएको तीता यथार्थ प्रकट गरेका छन् ।

यसरी माथिको काव्यांशमा निम्न वर्गीय समाजको कमजोर आर्थिक जीवनस्तर भएको कुरा व्यक्त हुन पुगेको छ । देशमा श्रम, ज्याला र मजदुरी गरी निम्न आयस्रोतमा रहेका श्रमिक /किसानहरू परिवार धान्न कै निम्ति आफ्नो सुखद र रमाइलो परिवारिक साङ्गो तोडेर विदेशिनु पर्ने र पराइको दास हुन विवश नेपाली निम्न वर्गीय मानिसहरूको यथार्थ बिम्बचित्र उधृत हुन पुगेको छ । अतः ऋतुविचारमा सामान्यतयाः उच्च आर्थिक

अवस्था भन्दा निम्न आर्थिक स्तरका नेपाली श्रमिक/किसान समाजकै प्रतिबिम्ब उद्घाटन भएको देख्न सकिन्छ ।

४.९ 'ऋतुविचार'मा राजनीति

देश र जनताको दिन र भलाईका सिद्धान्त बोकेर कुनै खास दल, सम्प्रदायमा आवद्ध व्यक्तिहरूको वैचारिक मान्यता नै राजनीति हो । जहाँ गुलियो वचन र चिल्ला बकम्फुसे कुराले सोझा सिधा, निरपेक्ष जनतालाई आफ्नो हातमा लिई चुनाव जितेर गाउँ, क्षेत्र वा राज्यको नेतृत्व गर्न सकिन्छ । यिनै प्रवृत्ति र कुशलता भएका व्यक्तिहरूले देशको विकासमा समेत ठूलो भूमिका र उत्तरदायित्व बोकेका हुन्छन् ।

यस आधारमा हेर्दा ऋतुविचारको तत्कालीन नेपाली समाज राजनीतिक चेतनाको बीजाङ्कुरणबाट विकसित हुँदै गरेको देखिन्छ । मूलतः नेपालकै १०४ वर्षसम्मको निरङ्कुश राणाशासकीय राजतन्त्र तथा छिमेकी मुलुक भारतको स्वतन्त्र सङ्ग्रामको आँधी हुरी सँगै नेपालीहरूमा पनि राजनीतिक चेतनाको बीउ उम्रन पुगेको देखिन्छ । खासगरी पढेलेखेका, युवा, व्यापारी, तथा मजदुरमा राजनीतिक चेतना जागृत हुन पुग्दछ । यद्यपि तिनीहरू सूक्ष्म रूपले आफ्नो सङ्गठन, आस्था र विचारमा कटिबद्ध रहे पनि स्वतन्त्रता, न्याय र मौलिक हक अधिकारको निम्ति खुलेर क्रान्ति गर्न नसक्ने जहाँनिया राणा विरोधी राजनीति सुषुप्त ढङ्गमा विकसित भएको देखिन्छ । निसासिँदो अधिकार र स्वतन्त्रताबाट बञ्चित नेपाली समाजमा यस प्रकारको नेतृत्वले कतिलाई ठगी खाने र मागी खाने भाँडो बनाई आडम्बरी नेताज्यूको पगरी गुथाई सामाजिक-बौद्धिक तथा आर्थिक आर्जनको ढोका खोलि दियो तर जनताका निम्ति खासै परिवर्तनको सम्भावना देखिएन । जालभेल, छलकपट, स्वार्थ, प्रलोभन, विलासिता, पूँजी सङ्कलन, पदप्रतिष्ठा र ख्याती प्राप्ति लगायत सुख सुविधा सम्पन्न विलासी जीवन शैलीप्रतिको मोह तत्कालीन राजनीति व्यवस्था केन्द्रित रहेको देखिन्छ । मूलतः राणा परिवार र दरवारभिन्न हुने सत्ता प्राप्ति प्रतिको डरलाग्दो राजनीति व्यवस्थाप्रति व्यङ्ग्य र तिनको अन्त्य हुनु पर्नेमा कविको अग्रता झल्किएको छ । ऋतुविचारमा प्रयुक्त केही महत्त्वपूर्ण राजनीतिक काव्यांश निम्नानुसार रहेको पाइन्छ :-

हेमन्तको म हुँ भाइ, हुन्छु दाइ बराबर ।

भन्ने शिशिरको भिन्न पक्का छ मनमा सुर ॥ (ऋतुविचार, श्लोक ३, पृ. ६१)

यस पद्यांशमा कविले राणाकालीन राजनीतिक प्रतिबिम्ब उतारेका छन् । शक्ति र हतियारको बलमा आफ्नो हातमा शासन सत्ता पार्ने नेपालको तत्कालीन राणाशासनको यथार्थ भ्रूलक यहाँ पाइन्छ । दाजु मारेर भाइ राजा बन्ने राणाहरूको दुष्प्रवृत्तिप्रति कविले कडा व्यङ्ग्य गरेका छन् । यहाँ हेमन्त ऋतुको सौन्दर्यलाई जित्ने साहस शिशिर ऋतुले गरेजस्तै राणाभाइहरूले दाजुको शासन सत्तामाथि ईर्ष्या गरेर राज्यसत्ता हत्याउने परम्पराको उद्घाटन गरेका छन् ।

यसैगरी राजनीतिलाई लखित गरी रचिएको एक काव्य श्लोक यस्तो छ :-

थपी हेमन्तको भन्दा बढ्ता वात-सङ्कट ।

सेक्यो शिशिरले साँढे लोकका दुई कञ्चट ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ४, पृ. ६१)

माथिको काव्यांशमा जसरी शिशिर ऋतुले हेमन्त ऋतुले भन्दा बढी दुःख कष्ट र समस्या मानिसलाई दिने गर्छ, त्यसरी नै भाइले आफ्नै दाजुलाई गोली हानेर मार्ने अमानवीय कार्य गर्दछ । त्यसपछि आफ्नो हातमा सत्ता जमाई शासन गर्दछ, भन्ने तत्कालीन राणाकालीन शासन परम्पराको यथार्थ प्रतिबिम्बन गरेका छन् । देश र जनताको भलाइ त्यागेर शक्ति, पदप्रतिष्ठा, सुख चैन र धन दौलतमा नेपाली राणाकालीन राजनीतिक केन्द्रित भएको टिप्पणी कविले यहाँ गरेका छन् । यसरी नै नेपालको राजनीतिक तत्कालीन स्वरूप भल्किएको एक काव्य नमुना यसरी आएको छ :-

दिनहुँ तल घर्कन्छ चुलियेको हिमाऽऽचल ।

बिहोशी ऐशमा मस्त राष्ट्र भैँ मद्-सङ्कुल ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ५, पृ. ६१)

यस श्लोकमा नेपाली जनतालाई चुसेर (शोषण गरेर) शासन सत्ता हातमा पारी सुख र चैन गर्ने राणा शासकहरूका प्रतिबिम्ब उद्घाटन हुन पुगेको छ । हिउँले भरिएर चुलिएका हिमशिलाहरू जसरी रातमा पग्लिएर बग्ने गर्दछन्, त्यसैगरी सुरा, सुन्दरी, भोग विलास र मनोरञ्जनमा तत्कालीन शासकहरू केन्द्रित रहेको विचार व्यक्त भएको छ । राष्ट्र र जनताप्रति चासो र चिन्ता नभएको स्वार्थी अवसरवादी, तानशाही प्रवृत्तिको अन्त्य हुनुपर्ने विचार कविले यस श्लोक मार्फत् सङ्केत गरेका छन् ।

यसैगरी राजनीतिक सन्दर्भ गाँसिएको एक अर्को नमुना अंश यस्तो छ :-

घर्केका हिमका थुम्का खस्छन् शब्द ठूलो गरी ।

भू-कम्प कालमा अगला कौसी बुर्जाहरू सरी ॥

(ऋतुविचार, श्लोक १४, पृ. ६२)

यस श्लोकमा कविले राणाकालीन दरबारिया युद्ध सन्दर्भको चर्चा गरेका छन् । शक्ति, बम-बन्दुक र पैसाको आडमा पहिलोको शक्ति/शासन हत्याई नयाँ शक्ति शासन स्थापनाको निम्ति रातमा हुने भीषण गोली प्रहार र त्यसबाट हुने दरबारिया क्षतिलाई यहाँ विनासकारी भू-कम्पसँग तुलना गरिएको छ । जसरी भू-कम्पले भौतिक मानवीय सबै वस्तुको विनाश गर्दछ । त्यसैगरी एक राणा समूहले अर्को समूहको हत्या गरी विनाशको राँको बाल्दछ र देश र जनता ध्वस्त बन्न पुग्दछन् भन्ने सूक्ष्म र गहन व्यङ्ग्यभाव व्यक्त गरिएको छ ।

यसरी माथिको काव्यांशमा नेपाली राणा शासकीय शासन सत्ताको राजनीतिक प्रतिबिम्ब उद्घाटन भएको छ । यसरी शिशिर ऋतुले दाजु हेमन्त ऋतुसँग पौँठाजोरी खेल्दछ र दाजुजस्तै शक्ति सम्पन्न र लोकप्रिय बन्न चाहन्छ, त्यसैगरी नेपालको राणाशासकीय प्रणालीमा पनि दाजुलाई हत्याएर भाइले राज्य गर्ने परिपाटीप्रति व्यङ्ग्यको तीखोवाण प्रहार गरिएको छ । साथै नेपाली समाजमा विद्यमान निरङ्कुश शासनले जनतामाथि गरेको अन्याय, दमन, शोषणका प्रतिबिम्बहरू यस काव्यमा झल्किएका छन् । यस्ता कुशासनका अन्त्य र जनताको हितकारी सुशासनको नेपालमा राजनीति व्यवस्था लागू हुनु पर्छ भन्ने भाव समेत कविले यी शिष्ट र व्यङ्ग्य काव्यांश मार्फत् प्रकट गरेका छन् । अतः ऋतुविचारको राजनीति व्यवस्था जनताको हितविपरित भएको यथार्थ यहाँ चित्रण गरिएको छ ।

४.१० 'ऋतुविचार'मा दर्शन

'ऋतुविचार' खण्डकाव्यकार लेखनाथ पौड्यालको धार्मिक-सांस्कृतिक एवम् सामाजिक जागरणमा आधारित काव्य हो । उनका काव्यमा मानव व्यवहार तथा संस्कारका विविध पक्षको चित्रण गर्ने क्रममा दर्शनलाई महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरेका । विशेषतः उनले

सामाजिक यथार्थ प्रस्तुत गर्ने क्रममा सांस्कृतिक पक्षसँगै दर्शनलाई वैचारिकताका रूपमा अभिव्यञ्जनात्मक तवरले व्यक्त गरेका छन् (भट्ट, २०५५ : १-५) ।

यसरी हेर्दा ऋतुविचार यिनै विविध दर्शनको कोणबाट ऋतुविचारलाई यसप्रकार विश्लेषण गर्न सकिन्छ :-

हजारौं-मुख भै निस्के लतावृक्षादि हालमा ।

लयावस्था बितायेका जीव भैं सृष्टिकालमा ॥

(ऋतुविचार, श्लोक १७, पृ. ३)

माथिको काव्यांशमा कविले हजारौं मुख भएर हजारौं किसिमका लतावृक्षादि वसन्तकालमा सिर्जना भएको उल्लेख गरेका छन् । पहिलो सृष्टि समाप्त भएर दोस्रो सृष्टिको क्रममा उत्पत्ति भएका जीवसँग तुलना गर्दै उनले वसन्त ऋतुको प्रकृतिको वर्णन गरेका छन् ।

गौथलीहरू सानन्द योग्य जोडी मिलीकन ।

माया-चेतन भैं थाले गुणकृत्य जमाउन ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ८७, पृ. १०)

माथिको श्लोकमा वसन्त ऋतुका जोडी गौथलीले गुँड जमाउन लागेको सक्रियतालाई कविले माया र चेतनासँग तुलना गरेका छन् ।

तडागमा खडा फेरि भयो कमलको वन ।

भित्री बीज छँदासम्म मासिन्थ्यो र कुरा कुन ?

(ऋतुविचार, श्लोक ९६, पृ. ११)

प्रस्तुत श्लोकमा कविले शिशिरजस्तो कठ्याङ्गिएको स्थितिमा भूमिभिन्न रहेका कमलका बीजहरू वसन्तबीजद्वारा कमलका कुञ्जरूपी वन भएर निस्के भनेर वसन्तमय प्रकृतिको सुन्दर वर्णन गरेका छन् ।

बाँध बाँधी दिँदा सोभै चढ्यो पानी कुला भरी ।

चित्त रोक्यो सुषुम्णामा लगेको प्राण भैं गरी ॥ (ऋतुविचार, श्लोक ६५, पृ. ३२)

माथि उल्लेखित श्लोकमा वर्षाकालीन कुलोमा पानी चढ्नुलाई चित्र रोकेर सुषुम्ना “योगशास्त्र अनुसार नामिस्थानभन्दा केही मुनि इडा र पिङ्गला नारीका बीचमा रहेको नाडी, इडा, पिङ्गला र सुषुम्ना तीन प्रकारका नाडीमध्ये तेस्रो नारी” (त्रिपाठी, र अन्य, २०५२ : १३६६) । मा लगिएको प्राणसँग दाँजिएको छ । यो चित्र रोक्ने प्रक्रिया योगदर्शनको हो भन्ने कुरा प्रष्ट भइसकेको छ । कुलोलाई सुषुम्नाको र पानीलाई प्राणको उपमानद्वारा अभेदित गरिएको हुनाले यहाँ उपमा अलङ्कार छ ।

निःशङ्क पिउँछन् पानी सिंहका साथमा मृग ।

एक-देशीयको हुन्छ, दुःखैमा ऐक्य सम्भव ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ६६, पृ. २०)

कसैमा वैरभाव नगरी परस्पर मिलेर बस्नु तथा भय र त्रासरहित रूपमा आनन्दको अनुभव गर्नु अनि दुःखमा सबैको सहयोग र सद्भाव रहनु पर्छ भन्ने दार्शनिक चिन्तन यस श्लोक मार्फत् उद्घाटन हुन पुगेको छ ।

कोकिल स्वर त्यो सुन्दा संयमीहरूको पनि ।

डग्मगाउन चाहन्छ समाधिमय जीवनी ॥

(ऋतुविचार श्लोक ७१, पृ. ९)

यस पद्यांशमा कविले कोकिलहरूको सुमधुर स्वरले तपस्वीहरू हृदयलाई खुशी र आनन्द छर्दै आफ्नो मनलाई हलचल गरिएको अनि संयमता कायम गर्न तथा चित्तलाई साधनामै केन्द्रित गराउन गाह्रो भएको भाव अभिव्यक्त भएको छ ।

धपक्क भै बलेका छन् घामले दिन बेसरी ।

दीपकाऽऽभ्यासमा व्यग्र विद्वान्का इन्द्रियै-सरी ॥

(ऋतुविचार, श्लोक-६ पृ. १३)

माथिको श्लोकमा सूर्य दिनमा धपक्क भई बलेको छ । जसरी उज्यालो ज्ञानले व्यग्र विद्वान्का इन्द्रियहरू बन्दछन् । यहाँ विद्वान्को इन्द्रिय/चेतना वा ज्ञानरूपी प्रकाश र सूर्यको प्रकाश बिच तादात्मीकरण गरिएको छ ।

डहेलोले निल्यो भट्टै भार पात दुवैथरी ।

कर्म सञ्चित, आगामी विज्ञान-ज्योतिष सरी ॥

(ऋतुविचार श्लोक ७१ पृ. २१)

प्रस्तुत श्लोकमा कविले ग्रीष्मकालीन ध्वंसात्मक प्राकृतिक अवस्थाको चित्रण गर्दा डहेलाले तुरुन्तै भारपातलाई सखाप पारेको कुरा दर्साएका छन् । यस कुरालाई आगामी कर्महरूको सञ्चित गर्ने ज्योतिष विज्ञानसँग तुलना गरेका छन् ।

कलिले श्रौत-यागादि, कर्म भै बटुवाकन ।

भरीले बाटबाटैमा रोकेको छ प्रतिक्षण ॥

(ऋतुविचार श्लोक ५७ पृ. ३१)

माथिको पद्यमा कविले वर्षाको समयमा भरीमा कारणले गर्दा बटुवाहरू गन्तव्यमा नपुगी बिच बाटैमा रोकिनु परेको कुरा दर्साएका छन् । जसरी कलियुगमा पाखण्डी मतको बाहुल्यले वैदिक यागादि कर्महरू रोकिन्छन् ।

टाढा टिलपिलायेको जल जस्तै मनोहर ।

मसीना बालुवामाथि भल्कन्छन् सूर्यका कर ॥

(ऋतुविचार, श्लोक २०, पृ. १५)

माथिको काव्यांशमा कविले जसरी जलमा मनोहर दृश्य देखिन्छ, त्यसैगरी मसिना बालुवामाथि सूर्यको किरण भुल्कन्छन् । सूर्यदेखि बालुवाको करणसम्म ईश्वरीय सत्ता रहेका कुरा यहाँ वर्णन गरिएको छ ।

विशाल मृततृष्णा यो भल्कँदा दूर चम्चम ।

देखिने व्यक्तिमा पर्छ बडो आश्चर्यको भ्रम ॥

(ऋतुविचार, श्लोक २१, पृ. १५)

यस श्लोकमा कविले मनमा विभिन्न सुन्दर भ्रमहरू चम्चम हुँदा व्यक्तिमा आश्चर्यका भ्रम सिर्जना हुन पुग्दछ । मानिसको मन जादूमय छ, यिनै विविध भावबाट मानिसमा सुन्दर र असुन्दर, सत् र असत् व्यवहारहरू प्रदर्शित हुन पुगेको कुरा वर्णित छ ।

कुनै त्यो मृगतृष्णामा चाँदीको भाव धर्दछ ।
पानीका भानले कोही दौडँदै अगि सर्दछ ॥

(ऋतुविचार, श्लोक २२, पृ. १५)

माथिको काव्यांशमार्फत कविले नाश्वान शरीर र क्षणिक सौन्दर्यलाई देखेर पानी पिउने प्यासको बहाना गर्दै अगाडि सार्ने गरेको मानव भ्रमपूर्ण चेतनाको व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति गरेका छन् ।

नगीचमा पुगी हेर्दा न त्यो चाँदी न त्यो जल ।
भल्कन्छ आँशुका साथै कठै ! दुर्भाग्यको छल ॥

(ऋतुविचार, श्लोक २३, पृ. १५)

यस श्लोकमा ग्रीष्मकालमा कडा घाम लाग्दछन् । मरुभूमिमा वा बलौटे जमिनमा सूर्यका किरणहरू पर्दा टाढाबाट हेर्नेहरूका लागि त्यस ठाउँमा जलाशय र चाँदीको भान हुन्छ । त्यहीँ पुगेर हेर्दा न त्यो जलाशय नै हुन्छ, न त पानी नै हुन्छ, केही पनि हुँदैन । त्यो भ्रम मात्रै रहेछ भन्ने बुझिन्छ । यसैगरी जीवनजगत् भ्रम हो, आत्म सत्य हो भन्ने कुरालाई माथिको श्लोकले स्पष्ट पारेको छ ।

प्रत्येक पुष्पको रूप, रेखा, रङ्ग अनेक छ ।
तर सौन्दर्यको ज्योति उनमा भित्र एक छ ॥

(ऋतुविचार, श्लोक २८, पृ. ४)

माथिको पद्यमा कविले वास्तविक प्रकृतिको वर्णन गरेका छन् । प्रत्येक पुष्पका रूप, रङ्ग, रेखा आदि भिन्नाभिन्नै छन् तापनि ती पुष्पहरूको सौन्दर्यात्मक ज्योति भने सबैको एउटै छ ।

लियो सुगन्ध हावाले झिल्कायो तल केशर ।

तलमा पायपछि फेरि खोस्टाको चाल के छ र ?

(ऋतुविचार, श्लोक ५३, पृ. ४३)

माथिको काव्यांशमा शरदकालीन हावाले केशरको सुगन्ध लिएर मात्र मगमगाउँदो हुँदै रहेको हावाको असरले केशर चाहीं भुँडँमा झरेको वर्णन छ । दृष्टान्तका रूपमा आएको

दोस्रो पङ्क्तिमा कविले केशरलाई खोस्टो र केशरभित्रको वासना लिने हावालाई त्रिवेणीको रूप दिएका छन् ।

संसार यो हिलो सारा पद्मको रस मुक्ति हो ।

जीव छन् भ्यागता तुल्य पद्म ईश्वर-भक्ति हो ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ७४, पृ. ३३)

माथिको श्लोकमा वर्षाकालीन समयमा हिलो छ, कमल छन्, भ्यागता छन् । यहाँ कविले वर्णन गरेको हिलो तुच्छ संसारको प्रतीक, कमल ईश्वर भक्तिको प्रतीक, भ्यागता प्रणालीको प्रतीक बनेर आएका छन् । यस तुच्छ संसारमा बस्ने मानव जातिको परम कर्तव्य ईश्वरभक्ति हो र चरम लक्ष्य मुक्ति हो भन्ने सार व्यक्त भएको छ ।

यसरी नै ऋतुविचार काव्यमा वसन्त विचार अन्तर्गत सत्रौं श्लोक, अठारौं श्लोक, तिसौं श्लोक, एकतीसौं श्लोक, ग्रीष्म ऋतुका पचपन्नाँ र छयालीऔं श्लोक तथा वर्षा विचारका उनन्तीस, तेत्तीस, चौहत्तर आदि श्लोकमा दर्शनको सफल प्रयोग भएको देखिन्छ ।

यसप्रकार कवि पौड्यालले ऋतुविचार खण्डकाव्यमा पूर्वीय अध्यात्मवादी धर्म-दर्शनको सार्थक एवम् गहन चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । उनले सरल, सहज र सम्प्रेष्य रूपबाट दर्शनलाई बोधगम्य तथा चेतना प्रवाहमय तुल्याएका छन् । दर्शनकै रूपमा उनले प्रकृतिलाई उपमान (तुलनीय अर्को वस्तु) र दर्शनलाई उपमेय (वर्ण्य विषय) अनि कतै दर्शनलाई उपमान र प्रकृतिलाई उपमेयका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी लेखनाथले ऋतुविचारमा प्रकृतिको चित्रण गर्ने क्रममा प्रकृति, न्याय, मीमांसा, साङ्ख्य आदि हिन्दू धर्म दर्शन र त्यसभित्र रहेका मान्यतालाई कतै उपमा, कतै उपमेय, कतै रूपक त कतै उपेक्षा अलङ्कारद्वारा व्यक्त गरेका छन् । जसले गर्दा यस काव्य नेपाली काव्य साहित्यकै परिष्कारधर्मी, धार्मिक दार्शनिक एवम् सांस्कृतिक चेतनाले उत्कृष्ट, मूल्यवान तथा गहन र विशिष्ट बन्न पुगेको छ ।

४.११ 'ऋतुविचार'मा नैतिक दृष्टान्त

कवि लेखनाथ पौड्यालले ऋतुविचारमा नेपाली समाज र संस्कृतिको प्रतिबिम्ब झल्काउने क्रममा सांस्कृतिक ज्ञान, उपदेश, शिक्षा, सत् र आदर्शको शिक्षा दिने सन्दर्भमा नैतिक आचरण वा नीति नियमका बारेमा समेत आफ्ना गहन दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका

छन् । सामाजिक व्यक्तिहरूका आचरण व्यवहार चरित्रको सरल र प्रभावकारी चित्रण उनले यस काव्यका विविध खण्ड र श्लोकहरू मार्फत् व्यक्त गरेका छन् । केही दृष्टान्तलाई तलका उद्धरण गरिएको छ :-

लडाउँदै मुढा ढुङ्गा खहरे गडगडाउँछ ।

छोटो मानिस मौकामा ज्यादा जोश बढाउँछ ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ५६, पृ. ३१)

माथिको काव्यांशमा कविले कमजोर र क्षमताहीन मानिसले मौकामा आफ्नो फूर्ति र तडक भडक देखाउँछ भन्दै खहरेको भेलसँग तुलना गरेका छन् । बुद्धि थोरै भएका अदूरदर्शी मानिसहरू शक्ति र समय मिलेमा आफ्नो घमण्ड देखाउने गर्छन्, जुन सबैको निम्ति अहितकर छ भनी त्यस्ता प्रवृत्तिमा सुधार ल्याउनु पर्ने नैतिक शिक्षा कविले उक्त श्लोकमा व्यक्त गरेका छन् । यसरी नै नीति नियम वा नैतिक शिक्षामा आधारित अर्को एक काव्यांश यस्तो देखिन्छ -

मेघ दिन्छ सफा पानी माटाले धमिल्याउँछ ।

गुणलाई पनि मूर्ख दोष पूर्ण तुल्याउँछ ॥

(ऋतुविचार, श्लोक ४९, पृ. ३०)

माथिको काव्यांश मार्फत् कविले समाजलाई नैतिक शिक्षा दिएका छन् । जसरी आकाशबाट वर्षने पानी स्वच्छ र सफा हुन्छ तर पृथ्वीमा वा जमिनमा मिलेपछि माटोले त्यसलाई धमिल्याई प्रदूषित तुल्याउँछ, त्यसैगरी मूर्ख मानिसले पनि बुद्धिमान वा गुणी व्यक्तिलाई मूर्ख नै बनाउँछ भन्ने वास्तविक सत्य उद्घाटन गरेका छन् । तसर्थ मूर्ख र नराम्रा व्यक्तिको सङ्गत कहिल्यै गर्नु हुँदैन भन्ने नैतिक शिक्षा उनले प्रस्तुत गरेका छन् । समग्रमा भन्नुपर्दा यस्ता शिक्षा काव्यभरि नै देख्न सकिन्छ । मानव जीवनलाई आदर्शको मार्ग तर्फ डोर्‍याउनु र समाजका कमजोरीलाई हटाउनु कविको परिष्कारवादी मान्यताको मूल मर्म रहेको पाइन्छ । यसरी नै कविले गुणी वा असल व्यक्तिको प्रशंसा एवम् गुणगान गरेको भाव सन्दर्भजनित एक श्लोक यस्तो छ :-

भुकेको छ सबै धान्य ठाडो छैन कुनै पनि ।

उपकारी गुणी व्यक्ति यस्तै हुन्छ जहाँ पनि ॥ (ऋतुविचार, श्लोक ५६, पृ. ३२)

यसप्रकार माथिको श्लोकमा कविले उपकारी गुणी व्यक्तिहरू सबैका निम्ति प्रिय हुन्छन्, उनीहरू भुकेर काम गर्छन् । अरुको अभिमान गर्दैनन् भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । अतः सज्जन र गुणी व्यक्ति सबैको निम्ति सदा सदा प्रशंसनीय हुन्छन् । दुर्जनहरू आलोचित र निन्दित हुन्छन् । तसर्थ गुण, प्रतिभा भएका मानिस सबैमा शिष्ट र नम्र हुन्छन् भन्ने भाव कविले यस सरल पङ्क्ति मार्फत व्यक्त गरेका छन् ।

यसरी ऋतुविचार काव्यमा कविले प्रकृतिको सुन्दर वर्णनका क्रममा सामाजिक चित्रण लगायत सांस्कृतिक चेतना स्वरूप नैतिक शिक्षा एवम् नीति नियमका भावपूर्ण उद्गार प्रकट गरेका छन् । जसले गर्दा काव्य विशिष्ट, महिमातुल्य एवम् प्रभावकारी र सफल बन्न पुगेको छ ।

४.१२ निष्कर्ष

ऋतुविचार खण्डकाव्य नेपाली समाज र संस्कृतिको प्रतिबिम्ब भत्किएको भावपूर्ण कृति हो । यसमा नेपाली समाजका विविध वर्ग-निम्न वर्ग र उच्च वर्ग, बहुजाति-ब्राह्मण, गन्धर्व, ऋषि मुनि आदि, सामाजिक न्याय र समानता, सांस्कृतिक पुनर्जागरण, मानवप्रेम, राष्ट्रियता, जातीय स्वाभिमान, जातीय गौरव, मानव मूल्य र मान्यता, धार्मिक-आध्यात्मिक चिन्तन, वैचारिकता, वर्गीय विभेदको अन्त्य, निरङ्कुश शासनको पतन आदिको भावमा आधारित युगीन चेतना/विविध जाति, वर्ग, धर्म, पेशा र संस्कृति आबद्ध समाज, निम्न वर्गीय नेपाली समाजको आर्थिक स्तर तथा निरङ्कुश राणा शासकीय व्यवस्थाभित्र मौलाएको सत्ताप्राप्तिको खेलमा निहीत राजनीति तथा जनतामा सुषुप्त अवस्थामा रहेको राजनीतिक चेतना आदिको सम्मिश्रणबाट प्रस्तुत काव्यकृति सफल, सार्थक र प्रभावकारी बन्न पुगेको छ ।

परिच्छेद पाच सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

लेखनाथ पौड्याल परिष्कारवादी भावधाराका सूत्रपात कर्ता हुन् । उनले श्रृङ्गारिक प्रवृत्तिमा चल्दै आएको काव्य लेखनको विपरित माध्यमिककालीन युगको अन्त्यसँगै वि.सं. १९७३ मा ऋतुविचार परिवर्तन परिष्कृत कृति (१९९१) प्रकाशन गरी नेपाली खण्डकाव्य जगत्मा एक नौलो आयाम प्रस्तुत गरेका छन् । उनी मूलतः शास्त्रीयतावादी कवि-खण्डकाव्यकार हुन् । नीतिचेतना, समाज, धर्म, दर्शन, संस्कृति, पुराण, राजनीति, आर्थिक-सामाजिक पक्ष तथा नोकरी-शिक्षण पेसा आदिलाई काव्यको विषयवस्तु बनाएर कलात्मक रूपमा पस्किएका छन् । मूलतः कविता र खण्डकाव्य जगत्मा प्रस्तुत शोध विश्लेषणको क्रममा चयन गरिएको ऋतुविचार (१९७२-१९९१) को मूल विषयवस्तु प्रकृति हो । प्रकृतिका ६ वटा ऋतुहरूको सुन्दर वर्णन उनले यसमा गरेका छन् । यसअन्तर्गत वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमन्त र शिशिर ऋतु रहेका छन् । प्रकृतिको वर्णनसँगै नेपाली समाज र संस्कृतिको चित्रण गरी तत्कालीन युगीन चेतनाको स्वर अभिव्यक्त गर्नुमा प्रस्तुत काव्यको मर्म रहेको छ । यस शोध विश्लेषणका प्रयुक्त विविध परिच्छेद, शीर्षक उपशीर्षकहरूलाई निष्कर्षको रूपमा सङ्क्षेपीकृत ढङ्गले यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्यको पहिलो परिच्छेद शोध परिच्छेद शोध परिचयसँग सम्बद्ध छ । यस क्रममा शोधको परिच्छेद र यसअन्तर्गत काव्यकार लेखनाथ पौड्यालको बारेमा व्याख्या गरिएको छ । त्यसैगरी शीर्षक सम्बद्ध समस्याकथन र त्यसको समाधान स्वरूप उद्देश्य निर्धारण गरिएको छ । यसरी नै शोध परिचय खण्डमा ऋतुविचारकाव्य सम्बन्धमा भएका पूर्वकार्यको समीक्षात्मक विवरण दिइएका छन् । साथै यस शोधकार्य औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता माथि चर्चा गरिएको छ । यसरी नै शोधकार्यको, सीमाङ्कन, शोधविधि, सामग्री सङ्कलन विधि, शोधको सैद्धान्तिक आधार र विश्लेषण ढाँचामा शोधकार्यको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदअन्तर्गत लेखनाथ पौड्यालको परिचय र खण्डकाव्यगत विशेषता रहेको छ । यस अनुरूप कवि/काव्यकारको सङ्क्षिप्त चिनारी तथा उनका खण्डकाव्यात्मक

विशेषता प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्रममा उनका सूक्ष्म आख्यानतात्मक विशेषता, काव्यको संरचना, विषयवस्तु, लयविधान, शिल्पशैलीगत, भावसंयोजन, वैचारिक वा युगीन चेतना, रसभाव एवम् भाषिक पक्षहरूको सङ्क्षिप्त विश्लेषण गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा 'ऋतुविचार' खण्डकाव्यका प्रत्येक विश्राममा अभिव्यक्त सामाजिकता अन्तर्गत वसन्तविचारमा सामाजिकता, ग्रीष्मविचारमा सामाजिकता, वर्षाविचारमा सामाजिकता, शरद्विचारमा सामाजिकता, हेमन्तविचारमा सामाजिकता, शिशिरविचारमा सामाजिकता र निष्कर्ष समावेश गरिएको छ । यसरी प्रत्येक विश्राममा व्यक्त सामाजिकतालाई व्याख्या गर्न प्रत्येक ऋतुबाट तीन/तीनवटा श्लोक उल्लेख गरेर ऋतु परिवर्तनसँगै सामाजिक जनजीवनमा देखा पर्ने विभिन्न परिवर्तनलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद चारमा ऋतुविचार खण्डकाव्यमा नेपाली समाजको चित्रण मूल शोध्य शीर्षक तथा अन्य उपशीर्षकहरू विभाजन गरी व्याख्या र पुष्टि गरिएको छ । यस अनुसार नेपाली समाजको चित्रण गर्ने क्रममा ऋतुविचारमा प्रयुक्त जाति, वर्ग, राजनीति, धर्म, दर्शन, युगीनचेतना, नैतिक दृष्टान्त, संस्कृति र आर्थिक पक्षहरूमाथि ऋतुविचार खण्डकाव्यमा वर्णित प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष भाव जडित श्लोकहरूमाफत सामाजिकताको विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद पाँचमा ऋतु विचारको सारांश तथा निष्कर्ष दिइएको छ । यस अनुसार काव्यकार लेखनाथ पौड्यालको शोध्य उपलब्धि, उपसंहार वा शोध्य विषय वस्तुको सङ्क्षिप्त चिनारी तथा शोध निष्कर्ष प्रस्तुत गरी शोधको वैज्ञानिक, वस्तुनिष्ठ तवरले निष्कर्ष वा सारमा पुगिएको छ भने शोधपत्रको अन्त्यमा विषयसम्बद्ध लेखक/स्रष्टा, मिति, ग्रन्थ/पुस्तक आदिको निर्देशित सन्दर्भसूची प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

ऋतुविचार खण्डकाव्य कवि लेखनाथ पौड्यालको प्रकृतिपरक काव्य भएपनि परिवर्तित हावापानी सँगै परिवर्तित जीवन शैलीको चित्रण गरेर सामाजिकता चित्रण गरिएको काव्य हो । यस कृतिले ऋतु परिवर्तनले समाजका धनी र गरिब वर्गलाई पारेको भिन्ना भिन्नै प्रभाव, कतै हर्ष, सुखी त कतै दुःख पीडा समेटिएको जनजीवन, चाडपर्वको

लहर, धर्म-संस्कृति र दर्शनको प्रभाव, आर्थिक उन्नती र अवनति, विलासिता जीवन र अभावग्रस्त जीवनको चित्रण मार्मिक रूपमा कविले प्रकृतिकै आडमा सोभै र प्रतीकात्मक रूपमा प्रष्टाएका छन् । ऋतुविचार (१९७३/१९९१) आधुनिक नेपाली साहित्य अन्तर्गत पौड्यालले सर्वप्रथम परिष्कारवाद भाव प्रस्तुत गरी प्रस्तुतिलाई साध्य वा उद्दीपनको विषय बनाई नेपाली जनजीवन र संस्कृतिका विविध पक्षहरूको युगीन चेतना उद्घाटन भएको एक विशिष्ट प्रकृतिपरक कृति हो । यसै कृतिलाई आधार मानी शोध विश्लेषण गरिएको प्रस्तुत शोध अध्ययनमा नेपाली समाजको चित्रण अन्तर्गत नेपाली समाज, धर्मसंस्कृति, राजनीति, पेशा-व्यवसाय, सामाजिक, आर्थिक पक्ष, नैतिक मूल्य मान्यता तत्कालीन राणाशासनको प्रतिबिम्ब, नेपालीहरूको कठिन जीवन चर्चा, सामाजिक विसङ्गत तथा मानवीय चरित्रको कमजोरीहरूमाथि सूक्ष्म व्यङ्ग्य र गहन चिन्तन व्यक्त गर्दै समुन्नत राष्ट्र, सुखी नेपाली जनजीवन, शान्ति, सुरक्षा र भयरहित सामाजिक वातावरण, आधारभूत मानवीय आवश्यकता र तिनको समाधान लगायत राणाशासनको अन्त्य एवम् नेपालीहरूको उज्ज्वल, समृद्ध भविष्यको चाहना व्यक्त गरिएको यो शोध अध्ययन शैक्षिक, व्यवहारिक तथा नवीन शोच प्राप्तिको दृष्टिले समेत उपयोगी सिद्ध हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, अच्युतरमण (२०४६), विवेचनै विवेचना, काठमाडौं : उन्नयन प्रकाशन ।
- अवस्थी, महादेव (२०६४), आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श, काठमाडौं :
इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस ।
- आचार्य, बलराम (२०७३), समाजशास्त्रको परिचय, काठमाडौं : नेसनल बुक्स सेन्टर ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०३२), केही रचना केही विवेचना, काठमाडौं : रत्नपुस्तक
भण्डार ।
- कुवँर, उत्तम (२०५०), स्रष्टा र साहित्य, चौथो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भा, तीर्थराज जानकीशरण (२०४१), पं. लेखनाथ पौड्यालको ऋतुविचार, काठमाडौं :
ऋतुकुमार अर्याल ।
- ढकाल, अनुपा (२०७३), तरुणतपसीमा सामाजिकता, अप्रकाशित शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय
विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- ढुङ्गाना, लावण्यप्रसाद र घनश्याम दाहाल (२०६०), खण्डकाव्य सिद्धान्त र नेपाली
खण्डकाव्य, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- तिमसिना, हरिप्रसाद (२०५२), ऋतुविचारमा मानवीय चिन्तन, काठमाडौं : विद्यार्थीपुस्तक
भण्डार ।
- तिवारी, लक्ष्मी (२०४२), ऋतुविचार खण्डकाव्यमा शब्दालङ्कार, अप्रकाशित शोधपत्र नेपाली
केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०३२), नेपाली कविताको सिंहावलोकन, दो.सं., ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।
- ....., (२०३४) लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण र मूल्याङ्कन, काठमाडौं :
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रि.वि. ।
- दाहाल, दिपेन्द्रप्रसाद (२०७२), ऋतुविचारको कृतिपरक अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर
शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर ।
- न्यौपाने, नेत्रप्रसाद (२०७२), लेखनाथका कवितामा बन्धन र मुक्ति, अप्रकाशित स्नातकोत्तर
शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर ।

प्रधान, राजनारायण (१९७३), केही कृति केही स्मृति, नेपाली साहित्य परिषद् दार्जिलिङ्ग :
श्याम ब्रदरर्श ।

पौड्याल, लेखनाथ (२०६६), ऋतुविचार चौबीसौ संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भट्ट, रामचन्द्र (२०५५), “तरुणतपसी र ऋतुविचारमा प्रयुक्त दर्शन”, रजनी, वर्ष-४, अङ्क १-
५, पूर्णाङ्क-५ ।

रिसाल, राममणि (२०४५), नेपाली काव्य र कवि, दो.सं, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६७), नेपाली काव्य समालोचना, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।

शर्मा, शकुन्तलादेवी (२०७२), ऋतुविचार खण्डकाव्यमा कर्म, अविद्या र मोक्ष चिन्तन,
अप्रकाशित शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।

ऋतुविचार खण्डकाव्यमा सामाजिकता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौ
पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

रेखा थापा

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७३

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तहकी छात्रा रेखा थापाले ऋतुविचार खण्डकाव्यमा सामाजिकता शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको छ । प्रस्तुत शोध सन्तोषजनक देखिएकाले यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुर समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७३/१२/२८

.....
डा. लक्ष्मणप्रसाद गौतम
सहप्राध्यापक
शोधनिर्देशक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि. कीर्तिपुर ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग एम.ए. दोस्रो वर्षकी छात्रा रेखा थापाले दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार गर्नुभएको ऋतुविचार खण्डकाव्यमा सामाजिकता शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र सोही प्रयोजनका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

१. प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम

=====

(विभागीय प्रमुख)

२. डा. लक्ष्मणप्रसाद गौतम

=====

सहप्राध्यापक

(शोधनिर्देशक)

३. प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्

=====

(बाह्य परीक्षक)

मिति: २०७३/१२/२९

शोधपत्रको मूल्याङ्कन समिति

v

ख

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तहको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु डा. लक्ष्मणप्रसाद गौतमको प्राज्ञिक निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । यो शोधपत्र तयार गर्ने सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न समस्या र चुनौतीहरूसँग जुध्ने प्रेरणा दिँदै सही मार्ग निर्देशन गराएर अधि बढ्न उत्प्रेरित गरी आफ्ना कतिपय व्यावहारिक कार्य व्यस्तताहरूलाई थाती राखी कुशल र समुचित दिग्दर्शन गराउनु भएकोमा उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन एवम् श्रद्धाभाव व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोध विषयमा शोधकार्य गर्न अवसर जुटाउने नेपाली केन्द्रीय विभाग तथा विभागीय प्रमुख प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आफ्नो कार्य व्यवस्तालाई परवाह नगरी अमूल्य समय निकालेर समय समयमा प्रत्यक्ष यथोचित निर्देशन, सुझाव तथा हौसला दिई उत्प्रेरित गर्नुहुने नेपाली केन्द्रीय विभागका आदरणीय गुरुहरू तथा गुरुआमाहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यस अवसरमा आर्थिक व्यावहारिक समस्यासँग सङ्घर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चे मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थामा ल्याइ पुऱ्याउने मेरो श्रद्धेय बाबा खड्कबहादुर थापा, आमा लीलादेवी थापाप्रति आजीवन ऋणी छु । विभिन्न घरायसी कठीनाइका बाबजुद पनि मेरो अध्ययनलाई निरन्तरता दिन सहयोग गर्नुहुने मेरा दिदीहरू सानु थापा, प्यारा दर्लामी, विजौला रास्कोटी र दाजु श्रीप्रसाद थापा, भाउजु सीता थापा र भाइ चिरञ्जीवी थापालाई यहाँ सम्भन चाहान्छु । प्रस्तुत शोधपत्रको पुस्तक एवं सन्दर्भ-सामग्री उपलब्ध गराउनुका साथै शोधकार्य गर्ने क्रममा आइपरेका समस्याको समाधान पहिल्याउने सघाउने आदरणीय सर रामकृष्ण भण्डारीप्रति कृतज्ञ छु । त्यसैगरी यस शोधकार्यमा परोक्ष तथा प्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने अमरबहादुर खत्री, सरस्वती राना, अन्जना थापा र यमुना राना लगायत सम्पूर्णलाई हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । यस शोधपत्रको पाण्डुलिपिलाई शुद्धताका साथ टङ्कन गरी प्राविधिक सहयोग गर्ने सुभाष खत्रीप्रति पनि हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष पेस गर्दछु ।

शोधार्थी

मिति : २०७३/१२/२७

.....

रेखा थापा

नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

विषय सूची

परिच्छेद एक

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय	१
१.२ समस्याकथन	२
१.३ शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.५ शोधको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता	९
१.६ शोधको सीमाङ्कन	९
१.७ शोधविधि	१०
१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि	१०
१.७.२ शोधको सैद्धान्तिक आधार र विश्लेषण ढाँचा	११
१.८ शोधकार्यको रूपरेखा	१२

परिच्छेद दुई

लेखनाथ पौड्यालको खण्डकाव्यगत विशेषता

२.१ परिचय	१३
२.२ लेखनाथको खण्डकाव्यात्मक विशेषता	१५
२.३ निष्कर्ष	१८

परिच्छेद तीन

'ऋतुविचार' खण्डकाव्यका प्रत्येक विश्राममा अभिव्यक्त सामाजिकता

३.१ विषयप्रवेश	२०
३.२ वसन्तविचारमा सामाजिकता	२०
३.३ ग्रीष्मविचारमा सामाजिकता	२१
३.४ वर्षाविचारमा सामाजिकता	२३
३.५ शरद्विचारमा सामाजिकता	२४
३.६ हेमन्तविचारमा सामाजिकता	२६

३.७ शिशिरविचारमा सामाजिकता	२७
३.८ निष्कर्ष	२९

परिच्छेद चार

ऋतुविचार खण्डकाव्यमा नेपाली समाजको चित्रण

४.१ विषयप्रवेश	३०
४.२ 'ऋतुविचार'मा नेपाली समाज	३१
४.३ 'ऋतुविचार'मा जाति	३३
४.४ 'ऋतुविचार'मा वर्गको स्थिति	३८
४.४.१ निम्न वर्ग	३८
४.४.२ उच्च वर्ग	४२
४.५ 'ऋतुविचार'मा धर्म	४४
४.६ 'ऋतुविचार'मा संस्कृति	४६
४.७ 'ऋतुविचार'मा युगचेतना	४८
४.८ 'ऋतुविचार'मा आर्थिक अवस्था	५१
४.९ 'ऋतुविचार'मा राजनीति	५४
४.१० 'ऋतुविचार'मा दर्शन	५६
४.११ 'ऋतुविचार'मा नैतिक दृष्टान्त	६१
४.१२ निष्कर्ष	६३

परिच्छेद पाँच

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश	६४
५.२ निष्कर्ष	६५
सन्दर्भ सामग्रीसूची	६७-६८